

Duurzaam en verantwoord beleggen 2016

Foto: Jeroen Kuit

Inhoudsopgave

<i>Voorwoord</i>	4
<i>Voortgang nieuwe beleid</i>	6
<i>Over dit verslag</i>	8
<i>Implementatie nieuwe beleid</i>	10
<i>Dialogoog met deelnemers en stakeholders</i>	16
<i>Beleggen in duurzame ontwikkeling</i>	21
<i>Tegengaan klimaatverandering</i>	27
<i>Opkomen voor mensenrechten</i>	32
<i>Goed bestuurde bedrijven</i>	36
<i>Verduurzaming financiële markten</i>	40
<i>Ons uitsluitingsbeleid</i>	44
<i>Bijlages</i>	47
<i>1. Bedrijven waarmee contact was over duurzaamheid en goed bestuur</i>	48
<i>2. Lijst met uitgesloten bedrijven en staatsleningen</i>	56
<i>3. Materialiteitsonderzoek en media-analyse</i>	57
<i>4. Assurance-rapport van de onafhankelijke accountant</i>	60
<i>5. Waarin is ons vermogen belegd?</i>	62

Voorwoord

In 2016 hebben wij een goede start gemaakt met de invoering van ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen. Kern van dit nieuwe beleid is dat we complete integratie nastreven van doelstellingen voor duurzaamheid en verantwoord ondernemen met rendementsdoelstellingen.

Ons nieuwe beleid bevat ook concrete doelstellingen om bij te dragen aan terugdringen van de klimaatverandering. We gaan meer beleggen in duurzame energie en we willen dat de bedrijven waarin we beleggen minder CO₂ uitstoten. We willen fors meer beleggen in activiteiten die bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke en milieuproblemen. In 2016 hebben we besloten ons daarbij te richten op de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties. Ook zal een groter deel van onze beleggingen moeten aansluiten op de werkvelden van onze deelnemers. We geven onszelf tot 2020 om dit nieuwe beleid in te voeren. Gezien de omvang van ons pensioenvermogen kunnen we dat niet van de ene op de andere dag realiseren.

We zijn ervan overtuigd dat duurzaam beleggen en goede rendementen samen kunnen gaan. De komende jaren zullen we de rendementsontwikkeling nauwgezet volgen. Als pensioenfonds is het immers onze eerste taak onze 2,9 miljoen deelnemers van een goed pensioen te voorzien. Dat is een enorme verantwoordelijkheid, zeker in een tijd waarin de dekkingsgraad lager ligt dan vereist is. 2016 hebben we afgesloten met een rendement van 9,5%.

We lopen wereldwijd voorop met verantwoord beleggen. Dit betekent dat onze beleggingsorganisatie APG zelf flink innoveert om ons nieuwe

beleid te kunnen realiseren. Ons insluitingsbeleid waarbij we in elke bedrijfstak willen kiezen voor de meest duurzame bedrijven (de koplopers) bestaat nog niet voor actieve beleggers van onze omvang. We ontwikkelen zelf een methode, verzamelen gegevens om duizenden bedrijven te beoordelen en bouwen een datasysteem dat onze beleggers in staat stelt om volgens ons insluitingsbeleid te werken. Het afgelopen jaar heeft dan ook in het teken gestaan van voorbereidende activiteiten die essentieel zijn voor een succesvolle verdere implementatie van ons beleid. Daarbij werken we ook nationaal en internationaal samen met andere beleggingsorganisaties.

Ondertussen hebben we goede resultaten geboekt op weg naar de realisatie van onze concrete doelstellingen. In het oog springend is de CO₂-uitstoot. We hebben in 2016 een reductie bereikt van 16%. Daarmee zitten we weer goed op koers om de 25%-reductiedoelstelling tot 2020 te realiseren. We hebben onze duurzame beleggingen verder uitgebreid, bijvoorbeeld op het gebied van green bonds en duurzaam vastgoed. Mede op ons aandringen zette onze grootste Nederlandse vastgoedbelegging (Vesteda) forse stappen bij verdere verduurzaming van de tienduizenden huurwoningen onder haar beheer. Samen met andere beleggers hebben we opgetreden tegen kinderarbeid in de kobaltwinning en de cacao-productie.

Foto: Hans Withoos

Als duurzaam en verantwoord belegger willen we transparant zijn over wat we doen en zoeken we actief de dialoog met stakeholders. Daarom organiseren we bijeenkomsten met deelnemers en andere belanghebbenden en leggen we verantwoording af in dit jaarlijkse verslag. Ook zoeken we proactief naar mogelijkheden om meer te beleggen in Nederland, zo participeren we in de Nederlandse Investeringsinstelling en namen deel aan de Nederlandse Klimaatop.

In dit verslag gaan we ook in op dilemma's. Daarover hebben we ook in 2016 met stakeholders gesproken.

Rendement blijft een centrale plaats innemen en om ons beleggingsuniversum zo groot mogelijk te houden, blijven we terughoudend met uitsluiting van sectoren en bedrijven.

Dit verslag is voor ons niet alleen een manier om verantwoording af te leggen over wat wij doen als verantwoord belegger. Het is ook een manier om te vertellen over ons beleid en de voortgang van de implementatie daarvan. Op onze website geven we hierover nog meer informatie.

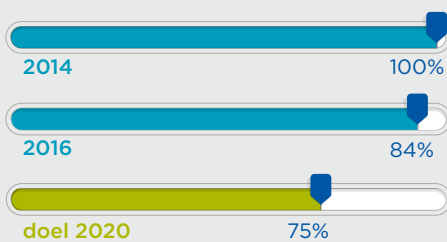
Corien Wortmann-Kool, Bestuursvoorzitter

Voortgang nieuwe beleid

Op 1 januari 2016 zijn we gestart met de invoering van ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen. Daarbij hebben we doelen afgesproken die we in 2020 willen hebben bereikt. Deze pagina's geven weer hoe ver we een jaar later gevorderd zijn¹.

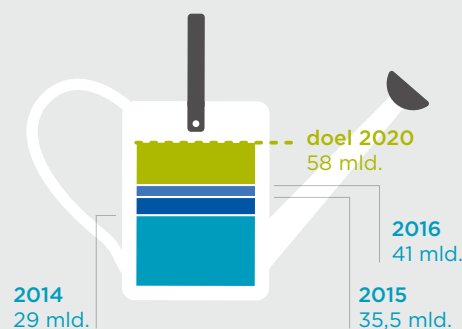
CO₂-voetafdruk
aandelenportefeuille

Zie pagina 27

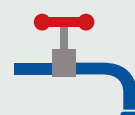
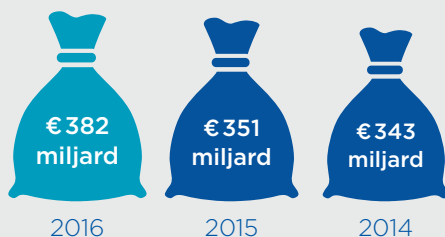

Beleggingen in
duurzame ontwikkeling

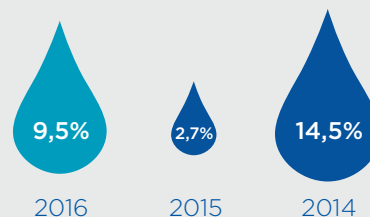

Zie pagina 21

Totaal vermogen

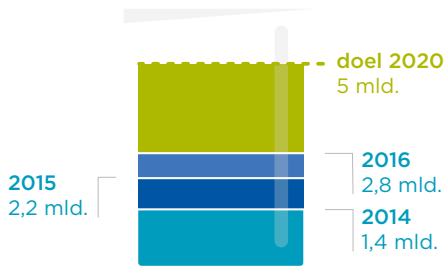
Beleggings-
rendement

¹ De cijfers in overzicht hebben betrekking op de stand per 31-12 van de genoemde jaren tenzij anders aangegeven. De CO₂-voetafdruk 2014 is gebaseerd op onze portefeuille van 31 maart 2015 en uitstootcijfers die beschikbaar waren op 30 september 2014. Voor de overige jaren zijn dezelfde meetmomenten afgesproken voor de CO₂-voetafdruk.

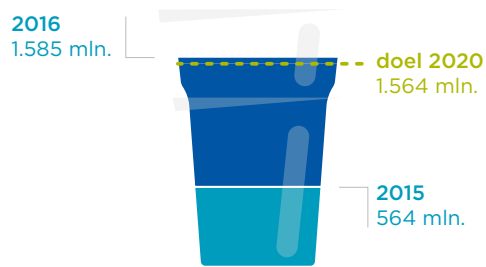
Beleggingen in hernieuwbare energie

Zie pagina 23

Beleggingen in onderwijs en communicatietechnologie

Zie pagina 25

Implementatie insluitingsbeleid

Zie pagina 10

Aandacht voor mensenrechten

bij ICT- en energiebedrijven

Uitbanning kinderarbeid

uit de cacaosector

Zie pagina 33

Veiliger arbeidsomstandigheden

kleding- en textielsector

scheepsbouw

infrastructuur

Legenda

Op schema

Loopt achter

Gaat slecht

Over dit verslag

Wat wij doen als verantwoord belegger is voor verschillende groepen en organisaties van belang. Met dit jaarlijkse verslag leggen we zo helder mogelijk verantwoording af over onze belangrijkste activiteiten uit het afgelopen kalenderjaar¹.

Hierbij richten we ons op de volgende doelgroepen: geïnteresseerde deelnemers en werkgemers; stakeholders die actief zijn op de terreinen die het beleid van ABP raken; wet- en regelgevers en toezichthouders.

Hoe betrekken we onze lezers?

Voor het derde achtereenvolgende jaar hebben we onze stakeholders vooraf gevraagd over welke onderwerpen zij in dit verslag willen lezen. De thema's uit ons verslag over 2015 hebben we eind 2016 aan hen voorgelegd met het verzoek om prioriteiten aan te geven voor dit verslag. Daarnaast konden ze een keuze maken uit de lijst met onderwerpen waarover wij als verantwoord belegger in 2016 het meest in het nieuws waren². Deelnemers konden hun voorkeuren aangeven in het onderzoek dat we in augustus 2016 hebben laten uitvoeren naar hoe zij denken over duurzaam en verantwoord beleggen. Tot slot hebben bestuursleden individueel aangegeven welke thema's en onderwerpen zij belangrijk vinden om verantwoording over af te leggen.

Hoe houden we rekening met hun voorkeuren?

Het thema dat stakeholders het belangrijkste vinden, is de rol van duurzaamheid en goed ondernemingsbestuur bij de dagelijkse beleggingsbeslissingen. Om hierin meer inzicht te geven, zijn in dit verslag twee interviews opgenomen met portefeuillemanagers van APG.

Op verzoek van stakeholders hebben we de onderwerpen klimaatverandering/fossiele brandstoffen en mensenrechten een prominentere plek in het verslag gegeven. De informatie daarover is ondergebracht in afzonderlijke hoofdstukken. Omdat deelnemers aangeven graag een overzicht te hebben van alle bedrijven waarin we beleggen, hebben we een bijlage toegevoegd die duidelijk maakt waarin het grootste deel van ons vermogen is belegd.

Rapportagerichtlijnen

Omdat we het belangrijk vinden dat stakeholders onze prestaties kunnen vergelijken met die van andere vermogensbeheerders, streven we naar een harmonisatie van begrippen en definities. Bij het maken van dit verslag zijn we uitgegaan van de GRI Standaarden van het Global Reporting Initiative (GRI) voor zover die relevant zijn voor een verslag over duurzaam en verantwoord beleggen. Deze richtlijnen, die wereldwijd worden gebruikt, bevatten uitgangspunten voor zowel de inhoud van het verslag als de kwaliteit van de verslaggeving. Daarnaast hanteren we een eigen methodiek voor het vaststellen van de CO₂-voetafdruk van onze aandelenbeleggingen en voor de berekening van de beleggingen met een hoge duurzaamheidswaarde (High Sustainability Investments).

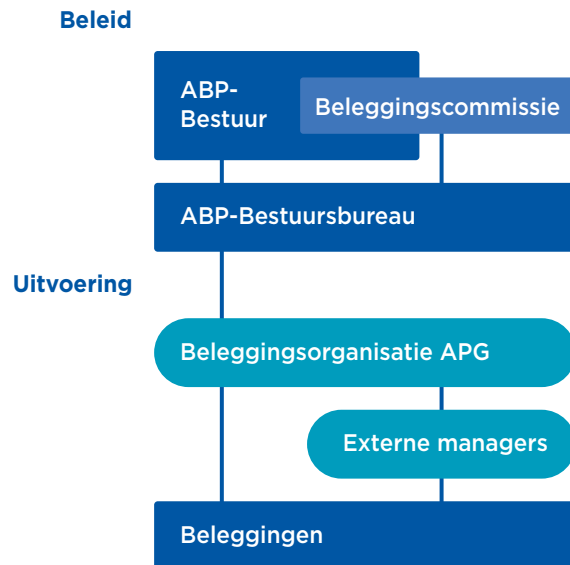
¹ Als informatie betrekking heeft op een andere periode wordt dit expliciet vermeld.

² Meer informatie over deze media-analyse en het stakeholderonderzoek staat in bijlage 3 op pagina 57

Uitvoering door onze beleggingsorganisatie

Ons beleggingsbeleid is vastgesteld door ons bestuur, dat ook de beslissingsbevoegdheid heeft over verdere aanpassingen en verfijningen van het beleid. De beslissingsbevoegdheid over meer operationele zaken is gemandateerd aan de commissie Beleggingsbeleid die bestaat uit bestuursleden, aangevuld met deskundigen van buiten. Bestuur en commissie worden ondersteund door het ABP-bestuursbureau. Het beleid wordt uitgevoerd door APG Asset Management³, dat ons pensioenvermogen beheert. APG heeft een deel van dit beheer (eind 2016: 29%) ondergebracht bij externe beheerders. Waar in dit verslag wordt gesproken over uitvoering, is APG de uitvoerder (tenzij dit expliciet anders wordt vermeld).

Inrichting van de governance ABP-APG

'De raad heeft kennisgenomen van de stappen die ABP in 2016 heeft gezet in het uitvoeren van het beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen dat in 2015 is herzien. De meningen met betrekking tot maatschappelijke thema's kunnen flink uiteenlopen en zelfs tegenstrijdig zijn. De raad constateert met instemming dat het bestuur aandacht besteedt aan het intensiveren van de dialoog met deelnemers en maatschappelijke organisaties en discussies over de moeilijke onderwerpen niet uit de weg gaat. De raad constateert dat het bestuur actief naar buiten treedt met uitleg over afwegingen en een weloverwogen invulling geeft aan de financiële en maatschappelijke verantwoordelijkheid van het fonds.'

*Raad van Toezicht ABP in het Jaarverslag
ABP 2016*

³ APG Asset Management is onderdeel van APG Groep. ABP bezit 92% van de aandelen van APG Groep.

Implementatie nieuwe beleid

In 2016 zijn we begonnen met de implementatie van ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen, dat eind 2015 is vastgesteld. Dit implementatieproces verloopt stapsgewijs in de periode tot 2020.

Meer gewicht voor duurzaam en verantwoord

Duurzaam en verantwoord beleggen heeft zich de afgelopen jaren enorm ontwikkeld, ook bij ABP. Nog maar een jaar of tien geleden selecteerden we onze beleggingen louter op basis van rendement, risico en kosten. Dat zijn zaken waarop we nog steeds goed letten, maar daar is iets essentieels bijgekomen: in 2008 zijn we gestart met beleid voor verantwoord beleggen. In de jaren daarna zijn we steeds meer aandacht gaan geven aan hoe bedrijven omgaan met mensen en milieu en of ze goed worden bestuurd. De aandacht hiervoor hebben we verankerd in onze beleggingsprocessen. We zijn er van overtuigd dat bedrijven met voldoende aandacht voor deze aspecten op de lange termijn beter presteren. Daarnaast willen we als pensioenorganisatie met een langetermijnperspectief bijdragen aan een duurzamere wereld, voor nu en later.

Met ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen gaan we nog een flinke stap verder. In 2015 hebben we besloten om duurzaamheidsaspecten en criteria voor verantwoord ondernemen volledig te integreren in de beleggingsbeslissingen. Voor elke belegging kijken we niet alleen of die aantrekkelijk is gezien het te verwachten rendement, de risico's en de kosten, maar ook hoe duurzaam en verantwoord ze is.

Daarnaast hebben we meetbare doelen afgesproken voor het terugdringen van de CO₂-voetafdruk van onze aandelenportefeuille en de toename van onze beleggingen met een hoge duurzaamheidswaarde.

Het insluiten van koplopers en beloften

Belangrijk onderdeel van ons nieuwe beleid is ons insluitingsbeleid. Dit houdt in dat we in 2020 alleen nog aandelen en obligaties in bezit willen hebben van bedrijven met voldoende aandacht voor duurzaam en verantwoord ondernemen. Deze bedrijven noemen we koplopers. In bedrijven die achterblijven, zullen we in principe¹ alleen nog beleggen wanneer we ze kunnen aanzetten tot verbeteringen. Deze groep achterblijvers noemen we beloften.

Om alle bedrijven te kunnen indelen in koplopers en achterblijvers hebben we in 2016 een beoordelingsproces ontwikkeld op basis van de thema's die binnen het kader van de Verenigde Naties (UN Global Compact) zijn afgesproken over verantwoord ondernemen: mensenrechten, werknemersrechten, milieu en het tegengaan van corruptie. We willen dat bedrijven zich bewust zijn van de belangrijkste risico's die zij op deze terreinen lopen. Ook moeten zij beleid hebben over hoe zij met die risico's omgaan en

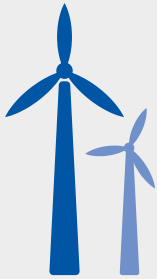
¹ Waar het vanuit het perspectief van rendement en risico aantrekkelijk is om in een achterblijver te beleggen die mogelijk pas op langere termijn duurzaamheidsverbeteringen laat zien, blijft dat in principe mogelijk.

Reductie CO₂-voetafdruk

Duurzame beleggingen

Duurzame energie

Onderwijs en communicatie

Veilige arbeidsomstandigheden

Mensenrechten respecteren

Uitbannen kinderarbeid

procedures om dat beleid in praktijk te kunnen brengen. Verder kijken wij of ze betrokken zijn geweest bij grote controverses en calamiteiten zoals corruptie, arbeidsongelukken en milieurampen.

Deze beoordeling doen we per bedrijfstak. In zo'n 60 verschillende bedrijfstakken richten we ons op de risico's die daar het meest relevant zijn. Zo zijn milieuvervuiling en arbeidsveiligheid belangrijke thema's in bijvoorbeeld de olie- en gassector terwijl ze in de financiële wereld minder risico's opleveren. Daar zullen we meer letten op zaken die te maken hebben met bedrijfsethiek, zoals betrokkenheid bij omkoping en corruptie, witwaspraktijken en de vraag of er een goede klokkenluidersregeling is waardoor misstanden aan de orde kunnen worden gesteld. Daarnaast maken we binnen elke bedrijfstak een onderscheid tussen ontwikkelde en opkomende markten. Binnen al die segmenten gaan we op zoek naar de koplopers. Dankzij dit onderscheid blijft het voor ons mogelijk om in verschillende markten te beleggen. Wanneer we dit onderscheid niet zouden maken, zouden we ons beperken tot de markten die het best gereguleerd zijn. Gezien de omvang van ons belegd vermogen en de noodzaak om risico's te spreiden, is het belangrijk om in principe in alle markten te kunnen beleggen.

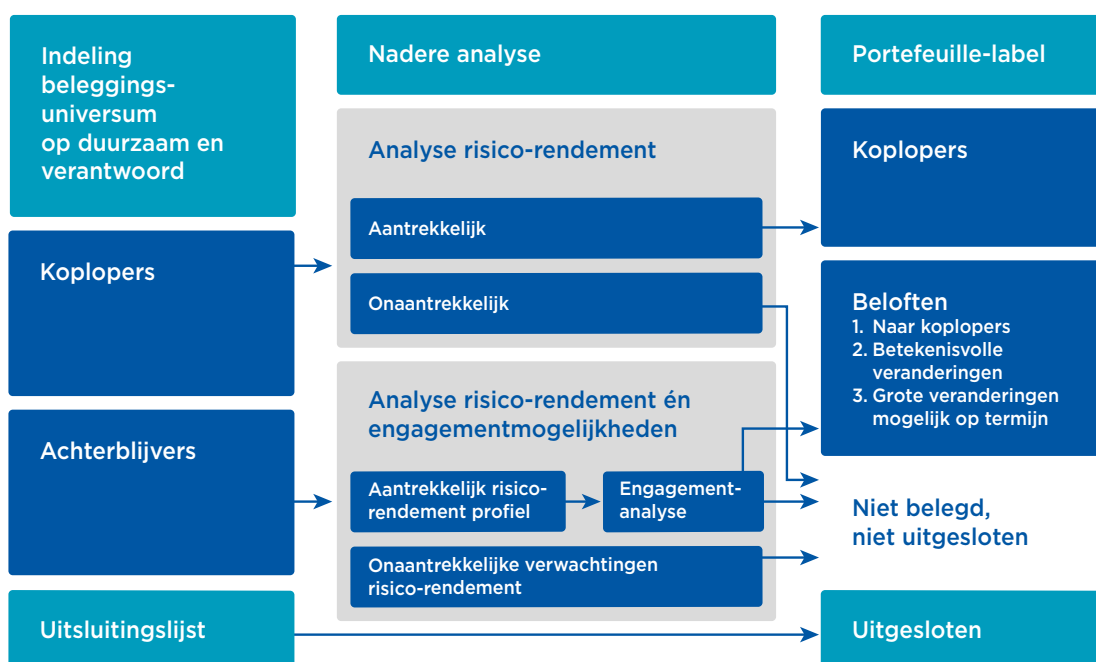
Bij beleggingsbeslissingen zullen onze beleggers deze indeling in koplopers en achterblijvers gebruiken. Waar bedrijven gelijk scoren op rendement/risico-verwachtingen zullen zij kiezen voor de koplopers. In achterblijvers mogen onze portefeuillemanagers straks alleen nog beleggen wanneer ze hen er toe kunnen aanzetten hun duurzaamheidsprestaties te verbeteren (of wanneer deze bedrijven dit doen uit eigen initiatief). Daarover zullen we concrete doelen afspreken.

Hoe de insluitingsaanpak werkt, staat aangegeven in de figuur hieronder. Naast dit insluitingsbeleid blijft ook ons uitsluitingsbeleid bestaan. Meer informatie daarover staat verderop in dit verslag op pagina 44.

Een overtuigend verhaal voor alle beleggingen

In 2020 zal dit insluitingsbeleid in onze hele aandelen- en obligatieportefeuille zijn ingevoerd. Dan willen wij voor al onze beleggingen een duidelijk beeld hebben van hoe ze voldoen aan onze duurzaamheidseisen. Noodzakelijk hiervoor is een kennismanagementsysteem dat op een toegankelijke manier inzicht geeft in hoe bedrijven presteren, zowel op rendement en risico als op duurzaam en verantwoord ondernemen. In 2016 hebben we zo'n systeem ontwikkeld voor onze aandelen-, bedrijfs-

Figuur: het insluitingsmechanisme

obligatie- en (beursgenoteerde) vastgoedportefeuilles. In 2017 wordt het operationeel. Hiermee kunnen wij ook zien of bedrijven behoren tot de koplopers of de achterblijvers en welke activiteiten onze beleggingsorganisatie onderneemt om hen op het juiste niveau te brengen.

Insluiten van alternatieve beleggingen

Het insluitingsbeleid geldt niet alleen voor onze aandelen- en bedrijfsobligatieportefeuilles maar ook voor onze alternatieve beleggingen, waarin we vaak niet rechtstreeks beleggen maar via fondsen. Voor deze beleggingen (vastgoed, infrastructuur, private equity, hedgefondsen en grondstoffen) geldt ook dat we in principe een voorkeur hebben voor de beleggingen die het beter doen.

Om de vastgoed- en infrafondsen te kunnen vergelijken, stimuleren wij ze om mee te doen aan de jaarlijkse duurzaamheidsonderzoeken van GRESB en GRESB Infra (*zie pagina 30 en 31*). Voor nieuwe beleggingen is deelname hieraan verplicht. Bij onze infrabeleggingen stimuleren we dat ze niet alleen rapporteren op fondsniveau, maar ook op het niveau van de achterliggende beleggingen.

Om beter zicht te krijgen op duurzaamheid en verantwoord ondernemerschap bij onze private equity-beleggingen, hebben we in 2016 een nieuwe vragenlijst ontworpen die fondsen moeten invullen voordat wij erin beleggen. Daarbij letten we op hun beleid, hoe ze dat uitvoeren, hoe ze erover rapporteren en hoe ze het monitoren. Ook willen we weten hoe ze omgaan met klimaatverandering en de diversiteit in hun bestuur. Om meer invloed te kunnen uitoefenen op de private equity-sector hebben we deze vragenlijst ontworpen samen met de Principles for Responsible Investing (PRI), de wereldwijde organisatie voor verantwoord beleggers, en het samenwerkingsverband van institutionele beleggers over klimaatverandering (IIGCC).

Daarnaast hebben wij meegewerkt aan een due diligence-vragenlijst die managers van private equity-fondsen (general partners) kunnen gebruiken om beter zicht te krijgen op wat de

bedrijven in hun fondsen doen aan duurzaamheid en verantwoord ondernemerschap. Ook hebben we bijgedragen aan een soortgelijke vragenlijst van de PRI voor hedgefondsen. Door deze vragenlijsten, die sectorbreed bruikbaar zijn, weten private equity-bedrijven en hedgefondsen beter wat er van hen wordt verwacht.

Goed blijven letten op rendement

Als pensioenfonds is het onze eerste taak om te zorgen voor goede pensioenen voor onze deelnemers. Bij de implementatie van ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen blijven de financiële prestaties dan ook leidend. Zodra wij vermoeden dat dit beleid negatief uitpakt voor het rendement kunnen we het beleid aanpassen. Het is onze overtuiging dat beleggers betere beleggingsbeslissingen nemen als ze structureel aandacht schenken aan duurzaamheidsfactoren en verantwoord ondernemen. Zo krijgen ze een completer beeld van de kansen en risico's die aan een bepaalde belegging vastzitten. Dat duurzaam en verantwoord beleggen niet ten koste hoeft te gaan van het financiële rendement wordt ondersteund door een in 2015 verschenen metastudie van ruim 200 academische onderzoeken². In 2016 haalden we met onze beleggingen een rendement van 9,5%.

Evaluatie eerste jaar

Over de implementatie van het nieuwe beleid wordt maandelijks en per kwartaal aan ons gerapporteerd. Jaarlijks staat de voortgang op de agenda van het bestuur. Tijdens de bestuursvergadering van december 2016 en in de vergadering van de commissie Beleggingsbeleid die daaraan vooraf ging, hebben we vastgesteld dat de implementatie van het nieuwe beleid in zijn algemeenheid goede voortgang boekt. We hebben onze beleggingsorganisatie aangespoord om actief te blijven zoeken naar aantrekkelijke duurzame beleggingen en bij de uitvoering van het duurzaam en verantwoorde beleggingsbeleid expliciet aandacht te geven aan de sociale thema's. Verder hebben we afgesproken om halverwege de periode van vijf jaar die uitgetrokken is voor de implementatie te kijken of een bijstelling van de ambities nuttig of noodzakelijk is.

² Voor hun studie 'From the stockholder to the stakeholder; how sustainability can drive financial outperformance' analyseerden Gordon Clarck, Andreas Feiner en Michael Viehs meer dan 200 academische studies over verantwoord ondernemen en verantwoord beleggen.

Foto: Nils Vermeulen

Verantwoord beleggen in de praktijk (1)

'In 2016 ben ik veel tijd kwijt geweest met het meedenken over de criteria voor het insluitingsbeleid. Als gevolg van het nieuwe beleid beleggen we straks alleen nog in de koplopers op het terrein van duurzaamheid en achterblijvers die zich kunnen verbeteren. Dit betekent dat voor zo'n 60 verschillende bedrijfstakken moet worden vastgesteld hoe je gaat bepalen wie tot de koplopers behoort en wie niet.'

'Samen met het duurzaamheidsteam hebben we zo'n 25 criteria vastgesteld voor de energie- en nutssector. Goed milieubeleid is er daar natuurlijk één van, net als geen betrokkenheid bij grote incidenten. Een divers samengesteld ondernemingsbestuur is ook belangrijk. Maar hoe weeg je deze zaken tegen elkaar af? Daarover gingen de discussies met het duurzaamheidsteam. Daarbij heb ik steeds de vertaalslag proberen te maken tussen indicatoren en praktijk. Wat zijn de consequenties voor de bedrijven waarin we kunnen beleggen?'

'In mijn portefeuille zitten bedrijven die flink wat CO₂ uitstoten. Onze positie in een aantal zware vervuilers hebben we het afgelopen jaar afgebouwd. Er zijn ook meer alternatieven bijgekomen. Nadat het Duitse energiebedrijf RWE werd

gesplitst in een 'vuil' en een schoon deel hebben we een belang opgebouwd in het schone. Ook deden we mee aan de beursgang van het Deense DONG, de wereldwijde marktleider in offshore wind die binnenkort de windparken Borssele 1 en 2 gaat aanleggen in de Noordzee.'

'Hernieuwbare energiebedrijven zijn niet altijd automatisch goede beleggingen, zelfs niet wanneer ze enorm groeien. Als wij bijvoorbeeld verwachten dat zo'n bedrijf met 80% gaat groeien, maar in de aandelenprijs wordt al rekening gehouden met een groei van 100%, is dat voor ons geen slimme keuze.

Verschillende bedrijven heb ik in 2016 gesproken over duurzaamheid. Met een Canadees oliebedrijf over lekkende pijpleidingen, met een Europees energiebedrijf over te hoge bestuurdersbeloningen. Het bedrijf zelf zegt dat het niet vergeleken moet worden met andere Europese bedrijven maar met Amerikaanse. Daarover willen we in 2017 in gesprek met de voorzitter van de beloningscommissie.'

Martijn Olthof is een van de twee portefeuillemanagers voor energie- en nutsbedrijven binnen de fundamentele aandelenstrategie. Binnen deze strategie wordt zo'n €35 miljard ABP-vermogen belegd in ruim 1.300 bedrijven.

Verantwoord beleggen in de praktijk (2)

‘Wanneer wij in een bedrijf stappen, is dat voor minimaal 5 jaar en idealiter tot aan ons pensioen. Daarom hebben wij, samen met het duurzaamheidsteam, altijd al uiterst kritisch gekeken naar wat er in onze portefeuille komt. Dat is met het nieuwe beleid niet veranderd. Onze strategie is om ons als eigenaar op te stellen. Zo is ons teamhoofd vorig jaar lid geworden van de commissie die commissarissen voordraagt bij het seismische bedrijf TGS in Noorwegen.’

‘Twee kansrijke beleggingen hebben we in 2016 niet laten doorgaan vanwege zorgen over verantwoord ondernemen. Een winkelketen bleek onvoldoende zicht te hebben op de werkomstandigheden bij toeleveranciers. Garanties over

fatsoenlijke werkomstandigheden kon het niet geven. Bovendien bleek het eenvoudig extra aandelen te kunnen uitgeven, tegen elke prijs. Daardoor zou onze positie sterk kunnen verwateren. Dat laatste speelde ook bij het tweede bedrijf. Zo’n governance-factor is misschien niet zo relevant voor beleggers op de korte termijn maar als langetermijnbelegger willen wij dat risico niet nemen.’

‘Redelijk wat bedrijven in onze portefeuille dragen bij aan de duurzame ontwikkelingsdoelen van de VN. Als straks de nieuwe SDI-definitie wordt toegepast, verwacht ik dat een kwart tot een derde daaronder zal vallen. Daartoe behoren nieuwe beleggingen uit 2016 zoals het Noorse Tomra Systems dat retourmachines maakt voor statiegeldflessen, en het Belgische Umicore dat sterk is in metaalrecycling.’

‘De doelen van het nieuwe beleid zijn soms lastig met elkaar te combineren. Metaalrecycling maakt de hele life cycle van metalen schoner, maar het kan alleen op hoge temperaturen en daarbij komt CO₂ vrij. Dat valt moeilijk te combineren met het doel om de CO₂-voetafdruk met 25% te verlagen. Daarnaast beleggen we in gezonde groeiers, die weliswaar hun CO₂-uitstoot per eenheid product reduceren, maar in absolute uitstoot stijgen. Op dit moment stoten de bedrijven in onze portefeuille al veel minder uit dan onze benchmark. Verdere daling zal echt een uitdaging worden.’

Paul Andriessen is een van de vier portefeuillemanagers van de Focusportefeuille, waarin eind 2016 4,8 miljard euro aan ABP-vermogen was belegd. De strategie richt zich op het nemen van relatief grote posities (veelal meer dan 5%) in zo’n 30 kleine en middelgrote beursgenoteerde bedrijven in West-Europa.

Foto: Nils Vermeulen

Dialoog met deelnemers en stakeholders

De dialoog met deelnemers en maatschappelijke organisaties over de manier waarop wij beleggen, is een belangrijk onderdeel van ons beleggingsbeleid. In 2016 hebben we deze dialoog op verschillende manieren vormgegeven.

Deelnemersonderzoek toont draagvlak

Het draagvlak onder onze deelnemers voor verantwoord beleggen lijkt in 2016 iets te zijn gestegen. Dat blijkt uit ons grootschalige deelnemersonderzoek dat in september werd uitgevoerd en dat deels dezelfde vragen bevatte als een vergelijkbaar onderzoek een jaar eerder¹. De stelling dat het belangrijk is dat ABP een duurzaam en verantwoord fonds is, werd door 64% van de deelnemers onderschreven². Bij het onderzoek uit 2015 was dat 61%. De stelling 'Ik vind het belangrijk dat ABP belegt in bedrijven die duurzaam en verantwoord zijn', kreeg in 2016 steun van 66% van de deelnemers tegenover 60% een jaar eerder. De manier waarop ABP dit beleid uitvoert (via engagements, stemmen op aandeelhoudersvergaderingen en het samen optrekken met andere beleggers), lijkt net als in 2015, op de steun van een flinke meerderheid te kunnen rekenen.

Waar deelnemers net iets anders over denken dan ABP is uitsluiten. Terwijl ABP terughoudend is bij het uitsluiten van sectoren en bedrijven (zowel vanuit rendements- en risico-overwegingen als vanuit de ervaring dat we meer kunnen bereiken door met bedrijven in gesprek te blijven) lijken deelnemers veel sneller tot uitsluiting te willen overgaan. Zo geeft een grote groep aan niet te willen beleggen in sectoren die te maken hebben met tabak en gokken en in bedrijven die ongewenst gedrag vertonen (corruptie, betrokkenheid bij kinderarbeid en mensenrechtenschendingen). Dit pakken wij op door in onze deelnemerscommunicatie meer te laten zien wat wij aan engagement doen en wat we daarmee willen bereiken. Op verschillende manieren hebben we dat in 2016 ook al gedaan (*zie hierna*). Verder moeten we duidelijk maken dat wij terughoudend zijn met uitsluiten. Gezien onze omvang moeten we in alle markten kunnen beleggen, ook om risico's te spreiden.

¹ Voor dit onderzoek vulden 963 deelnemers (actieve deelnemers, slapende deelnemers en gepensioneerden) een vragenlijst in van bureau Motivaction. Aan het onderzoek in 2015 deden 948 deelnemers mee.

² Van de ondervraagden gaf 7% aan het niet belangrijk te vinden of ABP duurzaam en verantwoord is. 10% had geen mening en 20% kon het niet zoveel schelen (niet eens/niet oneens).

Deelnemers in Eindhoven in gesprek met bestuurder Erik van Houwelingen en duurzaamheidsspecialist Anna Pot

Foto: Jeroen Kuit

Dilemma's bespreken met deelnemers

Beleggen in controversiële sectoren was een van de onderwerpen op de drie deelnemersbijeenkomsten³ die wij in de zomer van 2016 organiseerden in Den Haag, Eindhoven en Zwolle. Bestuursleden gingen met groepen van zo'n twintig deelnemers in op beleggen in fossiele brandstoffen en tabak (zie kader dilemma: *beleggen in tabak*). In de cases die werden besproken, was aandacht voor de morele kant van deze beleggingen (gezondheidsschade, klimaatverandering) en voor de financiële (rendementen en de nogal altijd stijgende vraag naar energie). Uit de discussies werd duidelijk dat sommige deelnemers forse bezwaren hebben tegen het beleggen in deze sectoren, maar dat andere deelnemers soms met net zoveel overtuiging vinden dat het niet de taak is van ABP om sectoren uit te sluiten. Zij vinden dat ABP juist betrokken moet blijven om invloed te kunnen uitoefenen of zich vooral moet focussen op een zo groot mogelijk rendement. In 2017 gaan we opnieuw deelnemersbijeenkomsten organiseren.

900 deelnemers aan webinar

Ongeveer 900 deelnemers volgden live het webinar dat we eind november aan verantwoord beleggen hebben gewijd. Bijna 800 keken er op een later tijdstip nog naar. Zo'n 700.000 deelnemers hadden we op dit webinar geattendeerd, onder andere omdat ze eerder belangstelling voor verantwoord beleggen hadden getoond.

In het webinar gaven voorzitter Corien Wortmann en Erik van Houwelingen (voorzitter commissie Beleg-

gingsbeleid) uitleg over het beleggingsbeleid, de relatie tussen verantwoord beleggen en rendementen en de manier waarop we deelnemers bij het beleggingsbeleid betrekken. Ook hier was aandacht voor het beleggen in controversiële sectoren en onze keuze om bedrijven pas uit te sluiten wanneer het ons niet lukt om ze op het juiste spoor te zetten. Ruim de helft van de webinar-volgers participeerde actief door te reageren op stellingen over onder meer de vraag of een pensioenbelegger zou moeten kiezen voor maximaal rendement of maximale duurzaamheid⁴. Zo'n negentig deelnemers stelden vragen die live werden beantwoord door duurzaamheidsspecialisten en medewerkers van ons klantcontactteam.

Feedback vragen aan stakeholders

'Toon meer leiderschap bij het agenderen van maatschappelijke problemen.' 'Zeg niet alleen wat je wilt bereiken in 2020 maar kijk ook verder.' 'Maak samenwerkingsverbanden die helpen om je doelen te bereiken.' Dat waren enkele van de adviezen die we kregen tijdens de drie stakeholderbijeenkomsten die wij eind 2016 organiseerden over de thema's: 'beter en schoner', 'veilig en eerlijk werk' en 'armoedebestrijding en onderwijsontwikkeling'. Met zo'n twintig (Nederlandse) stakeholders die op deze terreinen actief zijn, spraken we in dialoogtafels over wat ABP als duurzaam en verantwoord belegger doet en hoe dit beter zou kunnen (zie kader). Om een open, inhoudelijk gesprek te kunnen voeren, schoof steeds een groep experts aan bij twee of drie bestuurders. Meerdere aanwezigen gaven aan het op prijs te stellen dat ABP op deze manier in gesprek treedt

³ Een korte video-impressie van deze bijeenkomsten is te vinden op: <https://www.abp.nl/over-abp/actueel/nieuws/duurzaam-beleggen-dilemmas.aspx>

⁴ Bij deze stelling koos 61% voor maximaal rendement en 39% voor maximale duurzaamheid.

Als bestuurder moet je jezelf scherp houden

‘In het Klimaatakkoord van Parijs is afgesproken om de CO₂-uitstoot terug te brengen zodat we de opwarming van de aarde tot minder dan twee graden kunnen beperken. Dat is de richting die we hebben ingeslagen. Daarover was geen verschil van mening aan onze stakeholderstafel.’

“We hadden een gevarieerd gezelschap. Niet alleen maatschappelijke organisaties maar ook een wetenschapper en iemand uit het bedrijfsleven. Er was veel bijval voor ons nieuwe beleid, al wilden sommigen wel meer haast maken. Die stelden dat we meteen uit fossiele brandstoffen moeten stappen. Maar of dat duurzaam is? Als je opeens alle kolencentrales sluit, is dat ontwrichtend voor de samenleving. Bovendien zullen fossiele brandstoffen nog heel lang nodig zijn om aan de energievraag te voldoen.”

‘Het is belangrijk dat we op weg naar ons langetermijndoel niet op de korte termijn de verkeerde stappen zetten. Tijdens de discussie werd ook gezegd dat we als groot pensioenfonds een duidelijk voorbeeld kunnen stellen door onze beleggingen in fossiel onmiddellijk te verkopen. Daar voelen wij niks voor. Dat zou alleen kunnen met grote verliezen en ten koste gaan van ons rendement. Dat willen niet. We hebben juist afgesproken dat ons nieuwe beleid niet ongunstig mag uitpakken voor het rendement.’

‘Als bestuurder moet je jezelf altijd scherp houden. Je moet signalen ophalen uit de samenleving. Dat kun je op verschillende manieren doen, een stakeholderdialoog is daar een van. We hebben als ABP-bestuur een ambitieus beleid vastgesteld dat we de komende jaren moeten uitvoeren. Het is belangrijk dat we ook daarbij met onze stakeholders in dialoog blijven.’

Carel van Eykelenburg was een van de drie bestuursleden bij de stakeholderstafel Beter en Schoner. Met vijftien stakeholders werd hier gesproken over wat ABP doet op de nauwverwante terreinen klimaat, milieu en energie.

met zijn stakeholders en spraken hun waardering uit over ons nieuwe beleid. De verslagen van de bijeenkomsten zijn besproken in onze commissie Beleggingsbeleid.

In januari 2017 hebben we een grootschalige stakeholderbijeenkomst georganiseerd samen met de Vereniging van Beleggers in Duurzame Ontwikkeling (VBDO). Deze bijeenkomst op Nyenrode Business Universiteit werd bezocht door zo'n 140 vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, vermogensbeheerders, werkgevers en pensioenfondsen.

Position paper

Hoe wij als belegger omgaan met maatschappelijke thema's hebben we uitgelegd in een position paper die we hebben gepubliceerd op [abp.nl](https://www.abp.nl/over-abp/beleggen/position-papers.aspx)⁵. Hierin lichten wij toe hoe wij via onze beleggingen willen bijdragen aan het realiseren van de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties (zie ook pagina 21) en hoe wij via ons insluitingsbeleid bijdragen aan een verdere verduurzaming van onze economie. Omdat onze deelnemers in onderzoek aangeven voorstander te zijn van het uitsluiten van bedrijven die

⁵ <https://www.abp.nl/over-abp/beleggen/position-papers.aspx>

Met maatschappelijke organisaties en andere pensioenfondsen spraken we over onze manier van duurzaam en verantwoord beleggen

Met stakeholders organiseerden we dialoogtafels over verschillende thema's

controversiële producten maken of ongewenst gedrag vertonen, leggen we in deze paper ook uit waarom wij er juist voor kiezen om terughoudend te

zijn met uitsluiten. Een position paper over beloningsbeleid, die we aankondigden in ons verslag over 2015, zal medio 2017 verschijnen.

Vragen van stakeholders en deelnemers

In 2016 ontvingen we zo'n 500 mails en brieven van deelnemers en stakeholders over duurzaam en verantwoord beleggen. Het grootste deel daarvan (340) was verstuurd via het actieplatform Vote Your Pension en had betrekking op de aandeelhoudersvergaderingen van oliebedrijven ExxonMobil en Chevron, waar voorstellen op de agenda stonden voor verdere verduurzaming (zie pagina 29). Daarnaast kregen we nog zo'n vijftig reacties over het onderwerp klimaatverandering/fossiele brandstoffen. Een brief met de oproep om de komende vijf jaar al onze beleggingen in kolen-, olie- en gasbedrijven af te bouwen, was door ruim 400 mensen ondertekend. Ook ontvingen we brieven van gemeentebestuurders van Amsterdam, Utrecht en Nijmegen die ons

opriepen om onze beleggingen in fossiele brandstofbedrijven snel af te bouwen. Net als anderen die ons met hetzelfde verzoek benaderden, hebben we hun geantwoord dat we ervan overtuigd zijn dat wij meer kunnen bereiken bij het tegengaan van klimaatverandering door juist wel in deze bedrijven te blijven beleggen en hen aan te zetten tot verdere verduurzaming. De ongeveer dertig deelnemers die ons verzochten niet langer te beleggen in wapenbedrijven, hebben we uitgelegd waarom we wel de producenten van bepaalde massavernietigingswapens op onze uitsluitingslijst plaatsen⁶ maar als pensioenfonds voor onder andere militairen en agenten niet zo ver willen gaan om alle wapenfabrikanten uit te sluiten.

⁶ Hierbij volgen we niet alleen de Nederlandse wetgeving maar ook de internationale verdragen waarbij Nederland zich heeft aangesloten (zie pagina 44)

Dilemma 1: Beleggen in tabak

Op drie deelnemersbijeenkomsten hebben we in 2016 gesproken over het beleggen in tabaksbedrijven. Ons beleid is om niet te beleggen in sectoren die verboden zijn volgens Nederlandse wetten of internationale verdragen waaraan Nederland zich heeft verbonden. Tabak valt daar niet onder en daar beleggen we wel in, maar niet zonder discussies. Iedereen weet dat roken ongezond is. Volgens de internationale gezondheidsorganisatie WHO overlijden jaarlijks zo'n 6 miljoen mensen voortijdig aan de gevolgen ervan. Medio 2016 besloot een Franse verzekeraar om zijn beleggingen in tabaksfabrikanten te verkopen. Binnen een groot Amerikaans pensioenfonds dat al zo'n 15 jaar geleden besloot om dat te doen, werd erover gedacht om weer in tabak te

gaan beleggen. Belangrijke reden daarvoor was dat het fonds potentieel rendement zou hebben laten liggen. Over de vraag of ABP het voorbeeld van de verzekeraar zou moeten volgen, verschilden de deelnemers van mening. We hebben uitgelegd dat die verschillende meningen voor ons juist een reden zijn om vast te houden aan ons 'objectieve' kader. In 2016 hebben we gesproken met Stichting Rookpreventie Jeugd (TabakNee). Met meerdere tabaksbedrijven spraken we over mogelijke onveilige werkomstandigheden en beschuldigingen van kinderarbeid. Ook via aandeelhoudersvergaderingen hebben we geprobeerd om ze aan te zetten tot verdere verduurzaming (*zie pagina 38*).

Dilemma 2: Beleggen in kernwapenproducenten

We beleggen niet in bedrijven die clusterbommen maken, biologische en chemische wapens en landmijnen die bedoeld zijn om mensen uit te schakelen. Nederland heeft internationale verdragen ondertekend om dit soort massavernietigingswapens uit te bannen. Het is ons beleid om de verdragen te volgen waaraan de Nederlandse overheid zich heeft gebonden. Over kernwapens heeft Nederland ook een verdrag ondertekend. In dit Nucleaire Non-proliferatieverdrag werd eind jaren zestig afgesproken om het aantal landen met kernwapens beperkt te houden tot de vijf die er op dat moment al over beschikten (Verenigde Staten, Rusland, China, Frankrijk en Groot-Brittannië). Voor ons betekent dit dat we niet beleggen in bedrijven die betrokken zijn

bij de productie van kernwapens voor landen die daar niet over mogen beschikken. Die bedrijven staan op onze uitsluitingslijst. In bedrijven die betrokken zijn bij bijvoorbeeld de productie van lanceersystemen voor kernwapens, en die binnen de lijnen van het verdrag blijven, beleggen we soms wel.⁷ Voor veel mensen valt dit moeilijk te rijmen met onze duurzame en verantwoorde ambities. Voor ons is het de consequentie die voortvloeit uit de keuze om ons uitsluitingsbeleid te baseren op Nederlandse wetgeving en door Nederland geratificeerde verdragen. Op dit dilemma wordt ook ingegaan in de position paper over maatschappelijke thema's waaraan we in 2016 gewerkt hebben.

⁷ Het gaat bij deze beleggingen om bedrijven die het grootste deel van hun omzet halen uit andere sectoren zoals bijvoorbeeld de lucht- en ruimtevaart.

Beleggen in duurzame ontwikkeling

We willen fors meer beleggen in activiteiten die niet alleen een goed rendement opleveren maar ook bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke en milieuproblemen.

In 2016 hebben we besloten om ons daarbij te richten op de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties. Hoe we dat doen, leggen we uit in dit hoofdstuk.

Duurzame ontwikkelingsdoelen van de VN

De duurzame ontwikkelingsdoelen werden in 2015 vastgesteld door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Deze 17 doelen, die weer zijn onderverdeeld in subdoelen, moeten ervoor zorgen dat de wereld zich ontwikkelt in een richting waarin in de behoeften van de huidige generaties kan worden voorzien zonder dat dit ten koste gaat van de mogelijkheden van toekomstige generaties. De duurzame ontwikkelingsdoelen zijn de opvolgers van de millenniumdoelen die de VN in 2000 vaststelden om in 2015 onder meer honger en extreme armoede uit te bannen. Met ons nieuwe beleid willen wij actief bijdragen aan het bereiken van de duurzame ontwikkelingsdoelen van de VN. Daarbij gaat het zowel om onze beleggingsdoelstellingen voor 2020 als de doelen die we willen bereiken via engagements met bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheden.

Van duurzame beleggingen (HSI's) naar beleggingen in duurzame ontwikkeling (SDI's)

Al een aantal jaren zijn we actief op zoek naar beleggingen die niet alleen een goed rendement opleveren maar ook bijdragen aan de oplossing van maatschappelijke en milieuvraagstukken. In deze zogenoemde beleggingen met een hoge duurzaamheidswaarde (HSI's¹) hadden we begin 2015 voor zo'n 29 miljard euro belegd. Concreet ging het hierbij om activiteiten die bijdragen aan oplossingen voor klimaatverandering, waterschaarste, overstromingen, luchtverontreiniging, het verdwijnen van natuurlijke leefomgevingen, uitsterven van diersoorten en de behoefte aan microfinanciering. Beleggingen in farmaceutische bedrijven die bijdragen aan toegankelijke gezondheidszorg in landen met een laag gemiddeld inkomen, vallen ook in deze categorie.

Belangrijk onderdeel van ons nieuwe beleid is een toename van deze beleggingen naar 58 miljard euro in 2020 (waaronder minimaal 5 miljard euro aan beleggingen in hernieuwbare energie). Daarnaast willen we meer beleggen in de werkvelden waarin onze deelnemers actief zijn en de voor hen relevante thema's: onderwijs, veiligheid en de

¹ De High Sustainability Investments (HSI's) worden berekend op basis van een door onze beleggingsorganisatie ontwikkelde methode. Voor 87% van de gerapporteerde gegevens wordt gebruik gemaakt van externe informatiebronnen zoals GRESB, de Acces to Medicine Index en het FTSE Russell Low Carbon Economy (LCE) Model. Ook wordt gebruik gemaakt van input van eigen portefeuillemanagers. De in 2012 opgestelde berekeningsmethode is meerdere keren aangescherpt en zal in 2017 plaatsmaken voor een nieuwe methode wanneer de HSI's zullen opgaan in de SDI's.

DUURZAME ONTWIKKELINGS DOELEN

versterking van de economische infrastructuur. Zoals het overzicht op pagina 23 laat zien, dragen we via onze ambities bij aan het realiseren van meerdere duurzame ontwikkelingsdoelen. In 2016 hebben we onderzocht in hoeverre de duurzame ontwikkelingsdoelen voor ons als belegger bruikbaar zijn als richtsnoer bij onze duurzame beleggingen. Het antwoord was positief. Alleen de doelen 16 en 17 zijn niet als richtsnoer te gebruiken omdat ze betrekking hebben op duidelijke overheidstaken.

Omdat we willen streven naar meer eenduidigheid in de begrippen die pensioenfondsen gebruiken als verantwoord belegger, heeft onze beleggingsorganisatie APG in 2016 samen met pensioenuitvoerder PGGM gedefinieerd wat we precies onder beleggingen in duurzame ontwikkeling moeten verstaan.

Wat zijn beleggingen in duurzame ontwikkeling?

Beleggingen in duurzame ontwikkeling (SDI's²) definiëren we als beleggingen in bedrijven met een positieve invloed op mens en milieu door de producten en diensten die ze produceren of doordat ze een erkend voorloper zijn bij de overgang naar een duurzamere economie. Met deze beleggingen, die ook

voldoen aan onze eisen wat betreft financieel risico en rendement, dragen wij bij aan de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties. Om te kunnen vaststellen of een onderneming in aanmerking komt als een belegging in duurzame ontwikkeling kijken we allereerst of die onderneming een positieve bijdrage levert aan een van de VN-doelen. Hiervoor hebben we voor alle 'belegbare' duurzame ontwikkelingsdoelen een nadere uitwerking gemaakt (taxonomie) met subdoelen en bedrijfsactiviteiten die aan het bereiken van dat doel bijdragen. Daarnaast mogen SDI's geen negatieve impact hebben voor de doelstellingen van ons eigen beleid. Ook letten we op eventuele betrokkenheid bij grote controverses zoals omkopingsschandalen of calamiteiten als milieurampen. Voor al onze SDI's willen we een 'goed verhaal' hebben dat we kunnen uitleggen aan deelnemers en stakeholders.

In 2017 gaan we na welke beleggingen in onze portefeuille kunnen worden aangemerkt als SDI. Wij verwachten dat vrijwel alle HSI's zich ook als SDI kwalificeren. Voor dit verslag rapporteren we nog volgens de HSI-definitie. In het verslag over 2017 zullen we dat volgens de SDI-definitie doen.

² SDI staat voor Sustainable Development Investment.

Beleggingen met hoge duurzaamheidswaarde groeien verder

Onze beleggingen met hoge duurzaamheidswaarde zijn in 2016 toegenomen van 36³ miljard tot 41 miljard euro. Deze groei van 14% komt voor het grootste deel (9%) doordat de waarde toenam van de beleggingen die we al in portefeuille hadden.

Het grootste deel van onze beleggingen met hoge duurzaamheidswaarde bestaat uit duurzaam vastgoed. Daarbij gaat het om de vastgoedbeleggingen die in de hoogste categorie eindigen bij het jaarlijkse duurzaamheidsonderzoek van de Global Real Estate Sustainability Benchmark (GRESB). Het vermogen dat we in deze zogenoemde 'green stars' beleggen, steeg van 20,6 miljard naar 23,4 miljard euro. Die stijging kwam vooral doordat beleggingen die we in 2015 al hadden, beter zijn gaan presteren op duurzaamheid. Zo wist bijvoorbeeld het Nederlandse Vesteda zijn GRESB-score bijna te verdubbelen, waardoor het zich nu een green star mag noemen (zie kader pagina 31).

Van een reële groei van de beleggingen met hoge duurzaamheidswaarde was ook duidelijk sprake in de portefeuille met (bedrijfs)leningen, waar het aantal green bonds (duurzame obligaties) flink toenam en in de aandelenportefeuille (ontwikkelde markten). Hier zijn we onder andere gaan beleggen in het Belgische materiaaltechnologiebedrijf Umicore, dat sterk is in metaalrecycling en herlaadbare autobatterijen, en het Noorse Tomra Systems, dat onder andere de flesseninnamemachines maakt die worden gebruikt in supermarkten. Een afname was er bij private equity, waar het fonds met schone technologiebedrijven aan het einde van zijn levenscyclus zit. Dit betekent dat de bedrijven in dit fonds worden verkocht.

Hernieuwbare energie

Onze beleggingen in hernieuwbare energie zijn in 2016 met zo'n 25% toegenomen. Eind 2015 hadden we hierin 2,24 miljard euro belegd, eind 2016 was dat 2,81 miljard euro.

Figuur: Hoe passen onze thema's binnen de VN-doelen?

Focusthema's	Onze ambitie	Gerelateerde VN-doelen
Veiligheid	 <ul style="list-style-type: none"> - Veiliger werkomstandigheden (textiel, scheepsbouw, infrastructuur) - Structurele aandacht voor mensenrechten (textiel, ICT, energie) 	
Onderwijs	 <ul style="list-style-type: none"> - Bijdragen aan de ontwikkeling van scholen en universiteiten - Stimuleren van continue opleiding en training - Uitbannen kinderarbeid (cacao) - Meer beleggingen in onderwijsvastgoed, onderwijsinfrastructuur en communicatieinfrastructuur (€1 miljard) 	
Versterken economische infrastructuur	 <ul style="list-style-type: none"> - Duurzaamheid energiesector (van €1 miljard naar €5 miljard in hernieuwbare energie) 	

³ Het bedrag van 35,5 miljard dat we rapporteerden in het Verslag Duurzaam en Verantwoord Beleggen over 2015 hebben we iets naar boven bijgesteld naar aanleiding van de verdere ontwikkeling van de HSI-berekeningsmethode.

Zo'n 900 miljoen euro hebben we belegd in communicatie-infrastructuur

In Australië en Nieuw-Zeeland hebben we voor bijna 260 miljoen euro belegd in bosbouwprojecten

De toename was vooral groot in onze (bedrijfs)obligatieportefeuille. Een flink deel van de green bonds die we in 2016 verwierven, droeg hieraan bij. Een grote toename was er ook in de infraportefeuille, waar we voor 93 miljoen euro aan leningen hebben verschaft aan Essel Green Energy en ACME Cleantech. Deze beide Indiase bedrijven, die samen goed zijn voor een opwekkingscapaciteit van meer dan 650 MW aan zonne-energie, gaan dit geld gebruiken voor de aanleg van nieuwe zonneparken in verschillende Indiase provincies. Met hulp van onze lening kunnen ze hun capaciteit met ongeveer de helft⁴ vergroten.

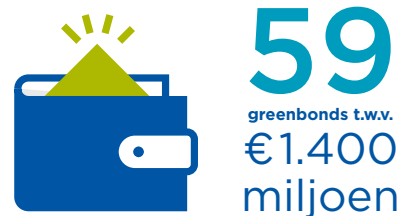
Green bonds

We zijn meer gaan beleggen in green bonds (duurzame obligaties). Eind 2016 hebben we er 59 ter waarde van 1,4 miljard euro. Een jaar eerder waren dat er nog 38, goed voor ongeveer 800 miljoen euro. Green bonds worden uitgegeven door bedrijven en overheden voor de financiering van duurzame projecten, meestal op milieugebied. Via onze green bonds dragen we bij aan meerdere van de VN-doelen, verreweg het meest aan: betaalbare en duurzame energie. Via obligaties die we in 2016 aan onze portefeuille hebben toegevoegd, dragen we bij aan de financiering van een groot windmolenpark in Kansas (VS) en van het kabelnetwerk dat windenergie van de Noordzee aan land brengt. Via een green bond van de Nederlandse hypotheekverstrekker Obvion zijn we voor 56 miljoen euro gaan beleggen in energiezuinige woningen (we beleggen in totaal voor zo'n 3,5 miljard euro in Nederlandse hypotheek). Met een green bond die koffieketen Starbucks uitbracht, dragen wij bij aan duurzame koffieproductie met een eerlijke beloning voor de plukkers. In totaal is 2,8% van onze obligatieportefeuille belegd in green bonds. Vorig jaar was dat nog 1,6%.

Beleggen in thema's van deelnemers

Onderdeel van ons nieuwe beleid is dat we met onze beleggingen meer willen aansluiten bij de werkvelden van onze deelnemers en thema's die voor hun belangrijk zijn. Deze ambitie heeft zich vertaald in de doelstelling om in 2020 1 miljard euro meer dan in 2015 belegd te hebben in onderwijsvastgoed en

Figuur: Hoeveel groeide onze portefeuille met green bonds?

2015	38 green bonds t.w.v. €800 miljoen
2014	13 green bonds t.w.v. €300 miljoen
2013	2 green bonds t.w.v. €50 miljoen

-infrastructuur en in communicatie-infrastructuur. In totaal hebben we eind 2016 voor zo'n 900 miljoen euro in communicatie-infrastructuur belegd, voor een groot deel in Franse telecommo-toren en -netwerken. In 2016 zijn we bijna 70 miljoen gaan beleggen in Shere dat ruim 450 telefoonmasten beheert in Nederland en zo'n 1000 in Groot-Brittannië.

Eind 2016 hebben we voor zo'n 120 miljoen euro belegd in schoolgebouwen, met name in Groot-Brittannië. In studenthuisvesting hebben we ruim 500 miljoen euro belegd, onder andere in Australië, de Verenigde Staten en Nederland (The Student Hotel). Daarmee zijn onze beleggingen in studenthuisvesting verviervoudigd ten opzichte van begin 2015.

Beleggingen in onderwijs en communicatie

Stand begin 2015	564 miljoen euro
Stand eind 2016	1.585 miljoen euro
Doel 2020	1.564 miljoen euro (In totaal: 1 miljard extra)

Hiermee hebben we al in 2016 het doel gerealiseerd dat we hadden gesteld voor 2020. Wanneer we halverwege de vijf jaar zijn die we hebben uitgetrok-

⁴ Onze (achtergestelde) lening maakt het voor beide bedrijven mogelijk om daar bovenop nog een niet-achtergestelde lening aan te trekken die ruim twee keer zo groot is.

ken voor de implementatie van het nieuwe beleggingsbeleid, zullen we besluiten of het nuttig of noodzakelijk is om onze doelen aan te passen.

Deelnemers over VN-doelen

Alhoewel de VN-ontwikkelingsdoelen nog geen grote bekendheid lijken te hebben onder de bevolking, en dus ook niet bij ABP-deelnemers, hebben we er toch aandacht aan besteed in ons deelnemersonderzoek. Om een indruk te krijgen van de waarde die deelnemers toekennen aan de verschillende doelen, is gevraagd aan welk doel ABP in 2017 meer aandacht zou moeten besteden⁵. Verantwoorde productie en consumptie (doel 12) scoorde daarbij het hoogst, gevolgd door goed onderwijs (doel 4). Duurzame steden en gemeenschappen (doel 11) en verminderde ongelijkheid (doel 10) eindigden onderaan.

Samenwerken met andere financiële instellingen

Hoe grote beleggers er aan kunnen bijdragen dat meer geld beschikbaar komt voor de duurzame ontwikkelingsdoelen, is onderwerp van het rapport dat wij samen met 17 andere Nederlandse financiële instellingen, in december aanboden aan minister Ploumen van Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking en directeur Elderson van De Nederlandsche Bank. Om de doelen in 2030 daadwerkelijk te kunnen realiseren, zal naar schatting jaarlijks wereldwijd zo'n 5.000 tot 7.000 miljard dollar geïnvesteerd moeten worden. De 18 instellingen, waaronder banken als ABN AMRO en ING en verzekeraars NN, Aegon en Delta Lloyd, benadrukten dat het ook voor hun aandeelhouders en zakelijke relaties van belang is om de duurzame ontwikkelingsdoelen te laten meewegen bij hun beleggingsbeslissingen.

Casus: Duurzame bosbouw in Australië

Bosbouw draagt bij aan het tegengaan van klimaatverandering doordat bomen CO₂ onttrekken aan de atmosfeer en vastleggen in hout en daarmee ook in producten die van hout worden gemaakt zoals constructiebalken, meubels en papier. In Australië en Nieuw-Zeeland hebben we al enkele jaren voor bijna 260 miljoen euro belegd in bosbouwprojecten. Daarbij gaat het niet alleen om plantages, maar ook een zagerij die nodig is om het geproduceerde hout te verwerken. De beheerder van de plantages is net als ABP lid van de Principles for Responsible Investing

(PRI) en heeft een beleid voor verantwoord beleggen waarin transparantie en certificering een belangrijke rol spelen. Ook is aandacht voor biodiversiteit en de positie van inheemse volkeren, met name in Nieuw-Zeeland. Daarnaast verlichten deze bossen de druk op de oerwouden in de regio die ook worden gebruikt om aan de vraag naar hout te voldoen. De beide fondsen waarin deze beleggingen zijn ondergebracht, hebben de afgelopen jaren een rendement opgeleverd dat op hetzelfde niveau ligt als dat van vergelijkbare bosbouwprojecten.

⁵ De vraag hierbij was: Op welke thema's moet het ABP-bestuur volgens jou de focus leggen in 2017? De 963 respondenten konden maximaal 3 van de 17 doelen kiezen (en eventueel nog eigen doelen toevoegen). Om verwarring te voorkomen, werden de 17 doelen niet als VN-doelen benoemd maar inhoudelijk omschreven.

Tegengaan klimaatverandering

Van bedrijven waarin wij beleggen, verwachten we dat zij goed zicht hebben op de milieurisico's die ze lopen en een beleid hebben vastgesteld over hoe ze daarmee omgaan.

Het VN-Klimaatakkoord

Een van de belangrijkste gebeurtenissen in 2016 was de inwerkingtreding van het VN-Klimaatakkoord van Parijs dat eind 2015 werd gesloten. Hierin kwamen vertegenwoordigers van bijna 200 landen overeen om de wereldwijde temperatuurstijging tot minder dan 2 graden Celsius te beperken. Ruim 120 landen hebben het akkoord geratificeerd, waaronder de Verenigde Staten, China en de Europese Unie.

Om dit doel van het VN-Klimaatakkoord te halen, zijn in het komende decennium flinke veranderingen nodig die bijna al onze beleggingen zullen raken. Met name voor energiebedrijven en bedrijven met een hoge CO₂-uitstoot is het cruciaal om hier goed op in te spelen.

Hoe wij aan de realisatie van dit doel bijdragen, lichtte onze bestuursvoorzitter toe op de Klimaat-top die de Nederlandse regering organiseerde in Rotterdam ter gelegenheid van de eerste verjaardag van het akkoord. Zij legde hier ook uit op welke andere manieren we werken aan een verdere verduurzaming van de samenleving

Belangrijk onderdeel van ons nieuwe beleggingsbeleid is een reductie van de CO₂-voetafdruk van onze aandelenportefeuille met 25% in 2020. Daarnaast willen we in dat jaar 5 miljard euro belegd hebben in hernieuwbare energie.

CO₂-voetafdruk daalt fors

De beheerders van onze aandelenportefeuille hebben in 2016 voor het eerst een target gekregen voor de hoeveelheid CO₂ die de bedrijven in hun deel van de portefeuille maximaal mogen uitstoten. Door dit CO₂-plafond de komende jaren steeds te verlagen, werken we stapsgewijs toe naar een reductie van de CO₂-voetafdruk van onze aandelenportefeuille die in 2020 (per belegde euro) 25% lager moet liggen dan in 2014 (*zie kader pagina 28*). Met deze reductie, die onderdeel is van ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen, dragen we niet alleen bij aan het tegengaan van klimaatverandering, maar zorgen we er ook voor dat onze beleggingsportefeuille minder risico's loopt als gevolg van maatregelen die overheden (kunnen) treffen als onderdeel van hun klimaatbeleid, zoals een hogere heffing op het uitstoten van broeikasgas.

Vier jaar geleden behoorden wij tot de eerste beleggers die de CO₂-voetafdruk van hun aandelenportefeuille in kaart brachten. De cijfers hierover die we in onze verslagen over 2013, 2014 en 2015 publiceerden, werden eens per jaar 'handmatig' berekend. Om het mogelijk te maken dat portefeuillemanagers bij hun beleggingsbeslissingen op minder CO₂-uitstoot kunnen sturen, heeft onze beleggingsorganisatie in 2016 een data-systeem ontwikkeld dat een dagelijks inzicht geeft in hun aandeel in de CO₂-uitstoot van de bedrijven waarin ze beleggen.

Bij elkaar opgeteld stoten de bedrijven in onze aandelenportefeuille eind 2016 25,4 miljoen ton CO₂ uit die voor onze rekening komt. Waar eind 2015 nog sprake was van een stijging van onze absolute CO₂-voetafdruk met 5% ten opzichte van 2014, daalde onze totale uitstoot in 2016 met 22% ten opzichte van 2015. In absolute cijfers verminderde onze uitstoot met 7 miljoen ton, wat overeenkomt met de hoeveelheid CO₂ die 2,8 miljoen auto's in Nederland in een heel jaar uitstoten.

Wanneer wordt gekeken naar de uitstoot per belegde euro, is er eind 2016 een daling van 16% ten opzicht van ons referentiejaar 2014. Deze vrij forse reductie is deels een reactie op de onbedoelde toename in 2015. Om een herhaling daarvan te voorkomen, zijn vrij ruime marges ingebouwd, zowel bij de toedeling van de targets aan de verschillende portefeuilles als bij de verdere doorvertaling daarvan binnen die portefeuilles.

Daarnaast waren er duidelijke reducties over de gehele portefeuille. Een grote afname kwam tot stand na de splitsing van de Duitse energiebedrijven RWE en E.ON in afzonderlijke delen voor fossiele

energieopwekking en voor duurzame activiteiten. Onze beleggingen in de fossiele delen van deze energiebedrijven zijn eind 2016 bijna volledig afgebouwd.

Ontwikkeling CO₂-voetafdruk

2014	100%
2016 ¹	84%
Doel 2020	75%

Uitdragen van onze visie en aanpak

Dat we een belangrijke rol willen spelen bij de overgang naar een economie die volledig draait op hernieuwbare energie, bracht bestuurslid Erik van Houwelingen naar voren op een conferentie van denktank Eurofi voor topmensen uit de internationale financiële sector. Deze bijeenkomst vond plaats in Amsterdam ter gelegenheid van het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie in de eerste helft van 2016.

Eveneens ter gelegenheid van het Nederlandse EU-voorzitterschap was het overleg dat onze voor-

Hoe berekenen we onze CO₂-voetafdruk?

Voor het bepalen van onze voetafdruk kijken we hoeveel van de CO₂-uitstoot van de bedrijven in onze aandelenportefeuille voor onze rekening komt gezien het percentage van de aandelen van die bedrijven dat wij bezitten. Hiervoor letten we op de CO₂ die bedrijven zelf uitstoten en de CO₂ die wordt uitgestoten bij de productie van de door hen ingekochte energie (de zogenoemde scope 1 en 2 emissies). Voor de bedrijven waarover onze dataleverancier geen gegevens heeft (zo'n 3% van onze portefeuillewaarde) maken we gebruik van industriegemiddelden. De CO₂-voetafdruk moet dan ook worden gezien als een zo goed mogelijke inschatting. De methodologie wordt steeds verder verfijnd. Voor het bepalen van onze voetafdruk over 2014 zijn we uitgegaan van uitstootcijfers die beschikbaar waren op

30 september 2014 en onze aandelenportefeuille van 31 maart 2015. Omdat dit cijfer het referentiepunt voor onze reductiedoelstelling van min 25% in 2020 is, gebruiken we voor de overige jaren dezelfde meetdata. Bij het berekenen van de CO₂-voetafdruk per belegde euro maken wij gebruik van het prijspeil van investeringen in 2015. Hierdoor voorkomen we dat sterke dalingen en stijgingen in de aandelenprijzen invloed hebben op de relatieve CO₂-voetafdruk. Ook corrigeren wij voor de verdeling in de portfolio's in ontwikkelde- en opkomende economieën tussen nu en 2015. Het resultaat is dat de getoonde reducties enkel het gevolg zijn van de keuzes van onze beleggers en van de afnames in de CO₂-uitstoot van de bedrijven waarin wij beleggen.

¹ In 2015 hebben we geen relatieve voetafdruk berekend omdat de methodiek nog in ontwikkeling was. Onze absolute voetafdruk was toen 32,5 miljoen ton CO₂

BP kondigde aan te stoppen met diepzeeboringen in de Grote Australische Bocht

zitter had met topambtenaren uit de EU. Hierbij ging het over hoe wij als belegger bijdragen aan meer hernieuwbare energie en wat overheden kunnen doen om ervoor te zorgen dat het voor ons nog aantrekkelijker wordt om in hernieuwbare energie te beleggen. Het internationale samenwerkingsverband van beleggers met zorgen over klimaatverandering (IIGCC), waarin wij al enkele jaren actief zijn, heeft een oproep verstuurd aan de leiders van de grootste economieën om serieus werk te maken van de klimaatafspraken van Parijs.

Samen met tien andere Nederlandse financiële instellingen (pensioenuitvoerders, -fondsen en banken) werken we aan gezamenlijke methodes om onze invloed op klimaatverandering te meten. Daarbij gaat het zowel om positieve invloed door bijvoorbeeld beleggingen in hernieuwbare energie-opwekking, als negatieve invloed door middel van fossiele energiebeleggingen. Binnen het Platform Carbon Accounting Financials (PCAF), dat eind 2015 ten tijde van de Klimaatop in Parijs werd opgericht leiden wij de werkgroep die dit uitwerkt voor de beursgenoteerde aandelen. Andere werkgroepen doen dit voor projectfinanciering, staatsobligaties en hypotheke.

Bijdragen aan Energieakkoord

Na afloop van de Nationale Klimaatop hebben we in kaart gebracht hoe wij op dit moment als belegger van pensioenvermogen bijdragen aan de verduurzaming van de Nederlandse energievoorziening. De afspraken die de overheid en zo'n 40 organisaties drie jaar geleden in het Energieakkoord hebben vastgelegd over besparing, hernieuwbare energie en klimaatmaatregelen sluiten goed aan bij een aantal doelstellingen van ons nieuwe beleid. Voor de

verschillende beleggingscategorieën hebben we aangegeven welke mogelijkheden wij hebben om onze bijdrage aan de energieverduurzaming te verhogen door een groter deel van ons vermogen te beleggen in de Nederlandse economie. Ook hebben we gekeken naar de beperkingen die we daarbij ondervinden.

Stemmen over klimaatmaatregelen

Wij willen dat de olie- en mijnbouwbedrijven waarin we beleggen nadenken over de gevolgen die klimaatverandering kan hebben voor hun bedrijfsvoering. Maatregelen die overheden nemen om de CO₂-uitstoot te beperken, kunnen ervoor zorgen dat de vraag naar olie sneller daalt dan verwacht. Bij hun investeringsbeslissingen moeten bedrijven er rekening mee houden dat ze straks niet met voorraden blijven zitten die niet meer op een rendabele manier uit de grond kunnen worden gehaald. Samen met andere aandeelhouders hebben we er bij oliebedrijf ExxonMobil op aangedrongen dat het bedrijf jaarlijks rapporteert over hoe het om denkt te gaan met (mogelijke) maatregelen van overheden om klimaatverandering tegen te gaan, ook met de strenge maatregelen die nodig zijn om de wereldwijde temperatuurstijging te beperken tot maximaal 2 graden Celsius. Een voorstel hiervoor op de aandeelhoudersvergadering wist het ondanks onze steun niet te halen (38% van de aandeelhouders was voor). Een (grote) meerderheid was er wel voor soortgelijke voorstellen op de aandeelhoudersvergaderingen van mijnbouwbedrijven Rio Tinto, Glencore en Anglo American die mede door ons waren ingediend. Hierbij hebben we samengewerkt met andere beleggers in de zogenoemde Aiming for A-coalitie die de grootste mijnbouw- en nutsbedrijven in Groot-Brittannië probeert aan te zetten tot minder CO₂-uitstoot.

Op de aandeelhoudersvergadering van Shell hebben we tegen de resolutie gestemd die het bedrijf oproep om niet langer te zoeken naar nieuwe olievoorraden en in 2030 volledig overgeschakeld te zijn op hernieuwbare energie. Wij vinden het niet de taak van de aandeelhouders om de transitiestrategie van Shell te bepalen, maar van de Raad van Bestuur. Wel hebben we waardering voor de manier waarop de initiatiefnemers bijdragen aan de bewustwording over klimaatverandering.

Bonussen koppelen aan verduurzaming

Met verschillende olie- en gasbedrijven hebben we gesproken over het koppelen van de beloning van bestuurders aan duurzaamheidsdoelen. Het Noorse oliebedrijf Statoil gaf ons meer inzicht in hoe het zijn uitvoerende bestuurders beloont. Bij Statoil zijn beloningen niet alleen gekoppeld aan financiële prestaties maar ook aan het streven om koploper in de sector te worden als het gaat om veiligheid en duurzaamheid. Concrete doelen zijn afgesproken over het terugbrengen van de CO₂-uitstoot en van het aantal grotere ongelukken. Shell-bestuurders worden inmiddels gestimuleerd om meer in te zetten op hernieuwbare energie doordat hun bonus mede afhangt van de vermindering van de CO₂-uitstoot bij drie bedrijfsonderdelen.

Verduurzaming vastgoed vordert

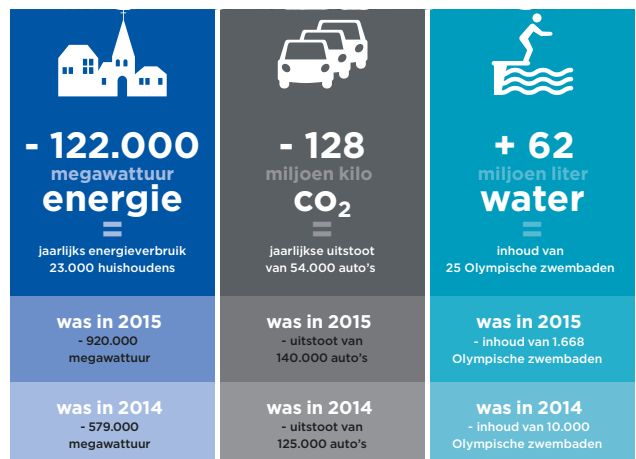
De afgelopen jaren hebben we flinke stappen gezet bij het verduurzamen van het vastgoed waarin we beleggen. Ook in 2016 boekten we daarbij vooruitgang, al was die kleiner dan in 2015 en 2014. Dat blijkt uit het jaarlijkse onderzoek van de Global Real Estate

Sustainability Benchmark (GRESB).

GRESB, dat in 2009 mede door onze beleggingsorganisatie werd opgericht om de duurzaamheidsprestaties van vastgoed te meten, doet jaarlijks een vergelijkend onderzoek waarbij wordt gekeken naar milieufactoren en zaken als werkveiligheid, het betrekken van belanghebbenden en het tegengaan van omkoping. Onze beleggingen scoren goed in het GRESB-overzicht. Terwijl de GRESB-deelnemers gemiddeld 60 punten halen op een schaal van 0 tot 100, behaalt onze vastgoedportefeuille een score van 68.

De uitkomsten van het GRESB-onderzoek gebruiken we in gesprekken met de fondsen en bedrijven over hoe zij hun prestaties kunnen verbeteren. Eerdere gesprekken die we voerden met Vesteda leidden er in 2016 toe dat de GRESB-score van de Nederlandse woningverhuurder flink steeg (zie *casus Verduurzaming Nederlandse huurwoningen*).

Figuur: Met hoeveel veranderde de milieufdruk van het vastgoed waarin wij beleggen?¹

¹ De gepubliceerde cijfers hebben betrekking op de besparingen die zijn gerealiseerd in het voorafgaande jaar ten opzichte van het jaar daarvoor. Het gaat hier om de totale besparingen die de vastgoedbedrijven waarin wij beleggen aan GRESB hebben gerapporteerd. Ze zijn niet gerelateerd aan het aandeel dat wij ervan bezitten.

Aanpak vastgoed toepassen op infrastructuur

74 Procent van onze infrastructuurbeleggingen (uitgedrukt in belegd vermogen) heeft in 2016 deelgenomen aan het eerste GRESB-onderzoek voor infrastructuur. Dit is een nieuw instrument om duurzaamheidsprestaties van infrastructuurbeleggingen te meten, dat we samen met tien internationale beleggers hebben ontwikkeld. De uitkomsten hiervan gaan we gebruiken om in gesprek te gaan over waar en hoe infrastructuurfondsen hun prestaties kunnen verbeteren.

Nog niet alle fondsen waarin we beleggen, rapporteren ook over de individuele bezittingen binnen hun fonds (voor 33% van onze beleggingen hebben we die scores al wel). Voor een aantal fondsen is het lastig om op dit niveau te rapporteren omdat ze actief zijn op veel verschillende terreinen: windmolens, wegen, havens, waterzuiveringsinstallaties. Ons streven is dat GRESB Infra de standaard wordt in de sector. Van al onze infrabeleggingen verwachten we dat ze hieraan gaan deelnemen. Voor nieuwe beleggingen leggen we dit sinds 2016 contractueel vast.

Casus: Verduurzaming Nederlandse huurwoningen

Een vastgoedbelegging die in 2016 een grote sprong voorwaarts maakte op het terrein van duurzaamheid, was het Nederlandse Vesteda. De verhuurder van bijna 23.000 woningen besloot in 2015, in overleg met ABP en andere aandeelhouders, om zijn beleid flink aan te scherpen. Nadat Vesteda's score in het jaarlijkse GRESB-duurzaamheidsonderzoek duidelijk was achtergebleven bij vergelijkbare vastgoedbedrijven, besloot Vesteda om 23 miljoen te investeren in maatregelen om de energieprestaties van zijn woningbestand te verbeteren, via onder andere betere isolatie, dubbelglas, hoogrendementsketels en zonnepanelen. Ook startte de verhuurder een programma om medewerkers meer bewust te maken van het belang van duurzaamheid. Op een door ABP georganiseerde duurzaamheidsdag kon Vesteda best practices op het gebied van duurzaamheid delen met drie internationale woningbeleggers. De verhoogde aandacht voor duurzaamheid leidde

tot een aanmerkelijk hogere score in het GRESB-rapport van 2016. Op een schaal van 0 tot 100 scoorde Vesteda 67 punten, tegenover 38 punten een jaar eerder. Vesteda is een van ABP's grootste beleggingen waar in eind 2016 voor 1,3 miljard euro is belegd. Ruim 43% van Vesteda is in handen van ABP.

Casus: BP stopt boorplannen voor Australische kust

Het Britse olie- en gasbedrijf BP kondigde aan om te stoppen met de voorbereidingen voor diepzeeboringen in de Grote Australische Bocht. Dat deze plannen onder de kust van zuid-Australië vanuit milieuperspectief omstreden zijn (vanwege onder andere de aanwezigheid van walvissen en andere bedreigde diersoorten), werd ons duidelijk dankzij actievoerders op de BP-aandeelhoudersvergadering in Londen. Nadat we informatie hadden ingewonnen bij maatschappelijke organisaties waarmee we eerder hadden samengewerkt bij een soortgelijk

project (Greenpeace en ShareAction), hebben we onze zorgen uitgesproken bij BP. Enerzijds over hun plannen over hoe om te gaan met weglekkende olie, anderzijds over de economische vooruitzichten van het project. Omdat de ontwikkeling van nieuwe wingebieden jaren kan duren, hadden we twijfels over de mogelijkheid om het project rendabel te maken, zeker gezien de Klimaatafspraken van Parijs. Niet lang na onze gesprekken kondigde BP aan te stoppen met het project omdat het niet meer paste in de strategie die eerder in 2016 was herzien.

Opkomen voor mensenrechten

Bedrijven mogen niet medeplichtig zijn aan mensenrechtenschendingen. Dat is een van de afspraken die binnen het verband van de Verenigde Naties zijn gemaakt over verantwoord ondernemen en die aan de basis liggen van ons beleid.

Volgens deze UN Global Compact-afspraken moeten bedrijven ook voorkomen dat hun activiteiten bijdragen aan het schenden van mensenrechten.

Daarnaast zijn arbeidsrechten een belangrijk thema binnen de UN Global Compact.

Bij de vernieuwing van ons beleid eind 2015 hebben we duidelijke doelen afgesproken op de terreinen van mensenrechten en arbeidsrechten. Om daadwerkelijk verschil te kunnen maken, en omdat we niet alle onderwerpen kunnen aanpakken, hebben wij een keuze gemaakt. Daarbij hebben we onder meer gekozen voor onderwerpen en sectoren waar we al ervaring hadden vanuit eerdere engagements.

Wat willen we bereiken?

Concreet willen we in 2020 dat de bedrijven waarin wij beleggen:

- kinderarbeid uitbannen uit hun productieketen (cacaosector);
- een mensenrechtenbeleid publiceren (ICT- en energiesector);
- zorgen voor veilige werkomstandigheden in de hele productieketen (kleding- en textielsector);
- een beleid publiceren over veilige arbeidsomstandigheden dat wordt toegepast in de hele keten (scheepsbouwsector);

- jaarlijks rapporteren aan GRESB Infra over onder meer veiligheid, gezondheid en milieu¹ (minimaal de helft van onze infra-beleggingen);
- Daarnaast spelen we in op de actualiteit, bijvoorbeeld naar aanleiding van incidenten waarbij individuele beleggingen zijn betrokken. Ook willen we tijdig anticiperen op problemen die een grote rol kunnen gaan spelen in hele sectoren.

Gefaseerde aanpak

Om succesvol veranderingen tot stand te kunnen brengen in hele sectoren, is een gestructureerde aanpak nodig waarbij verschillende fases moeten worden doorlopen. Voordat de daadwerkelijke gesprekken met de ondernemingen kunnen beginnen, moet er duidelijkheid zijn over het probleem, de bedrijven en maatschappelijke organisaties die erbij zijn betrokken, het exacte doel dat we willen bereiken en de strategie die de meeste kansen biedt op succes.

Voor de trajecten in de cacao-, de textiel- en de infrastructuursector hebben we eind 2016 de voorbereidende fases afgerond. Het engagement-traject in de scheepsbouwsector heeft stilgelegen vanwege de economische problemen waarin de sector zich bevindt. Vanwege de lage olieprijs is er weinig vraag naar nieuwe schepen waardoor veel scheepsbouwbedrijven druk bezig zijn met reorganisaties.

¹ Over deze doelstelling rapporteren we in hoofdstuk 'Goed bestuurde bedrijven' op pagina 36.

Kinderarbeid tegengaan

Kinderarbeid is lastig om tegen te gaan. Doorgaans is het onderdeel van veel grotere problemen die ook nog eens onderling samenhangen: armoede, weinig economische mogelijkheden, slechte sociale voorzieningen en ontoereikend onderwijs. Kinderen worden ingezet voor het meest eenvoudige werk dat vaak helemaal in het begin van de productieketen zit. Vaak is dit risicovol werk. Bedrijven waarin wij beleggen, maken voor zover wij weten geen gebruik van kinderarbeid. Wel kunnen producten die met kinderarbeid tot stand zijn gekomen bij hen terecht komen al dan niet via meerdere tussenleveranciers. Wij willen dat kinderarbeid wordt uitgebannen. Een essentiële eerste stap daarvoor is dat bedrijven in risicosectoren dit probleem onderkennen, een duidelijke aanpak hebben om er wat aan te doen en transparant zijn over hun inspanningen.

Kinderarbeid in de cacao

Tijdens gesprekken met grote cacao- en chocoladebedrijven als Nestlé, Mondelez en The Hershey Company hebben we aangedrongen op een eenduidige aanpak om kinderarbeid uit de hele productieketen te elimineren. Daarbij zouden zij zich moeten binden aan sectorinitiatieven als het CocoaAction-programma waarin cacao- en chocoladebedrijven samenwerken aan een verdere verduurzaming van hun sector. Belangrijk zijn maatregelen die de oorzaken aanpakken die aan de bron van kinderarbeid liggen, zoals beter toegankelijk onderwijs, een hogere arbeidsproductiviteit en hogere lonen waardoor het werk ook voor volwassenen aantrekkelijk wordt. Bij CocoaAction hebben we aangedrongen op ambitieuze doelstellingen op dit terrein en transparantie over wat wel en niet lukt. Cacaoleverancier Barry Callebaut heeft ons advies om heldere en ambitieuze doelstellingen te formuleren overgenomen in zijn nieuwe duurzaamheidsstrategie, die onder meer gericht is op het uitbannen van kinderarbeid in 2025.

Kinderarbeid in kobaltwinning

Mede naar aanleiding van een onderzoek van Amnesty International over de inzet van kinderen bij de kobaltwinning in Congo (DRC), hebben wij hiernaar geïnformeerd bij een aantal bedrijven waarin wij beleggen. Toen de respons mager bleek, hebben wij

een coalitie van 23 grote beleggers tot stand gebracht om dit probleem aan te pakken. Kobalt is een steeds belangrijker wordende grondstof die essentieel is voor oplaadbare batterijen, bijvoorbeeld voor mobiele telefoons en elektrische auto's. Ongeveer de helft van de wereldvoorraad van kobalt zit in de Congolese bodem. Via doorgaans meerdere tussenschakels (soms is er sprake van acht schakels: mijnwerkers, opkopers, smelters etc.), komt de kobalt bij de grote elektronica-, auto- en batterijproducenten waarin wij beleggen. Dertien daarvan hebben we met onze beleggerscoalitie benaderd met de vraag wat zij doen om te voorkomen dat er bij de winning van hun kobalt kinderen worden ingezet.

Computermaker Apple reageerde hierop door zijn aanpak publiekelijk bekend te maken. Twee andere grote bedrijven hebben aangekondigd hier binnenkort ook mee te komen. Aan de vereniging van grote elektronicabedrijven (Electronic Industry Citizenship Coalition) hebben we verzocht om de aandacht voor kobalt op te nemen in haar richtlijnen voor grondstofwinning. Op het forum dat de Verenigde Naties jaarlijks organiseert over de rol van het bedrijfsleven bij de bescherming van mensenrechten, hebben we onderstreept wat het belang hiervan is voor grote beleggers. Ook bij de Chinese Kamer van Koophandel hebben we aandacht gevraagd om de inzet van kinderen bij kobaltwinning tegen te gaan; veel bedrijven in de tussenhandel zijn in Chinese handen. In 2017 zullen we deze benadering blijven volgen. Door druk te blijven zetten op de grote bedrijven verwachten we dat het probleem effectief zal worden aangepakt, ook bij de tussenhandel die wij zelf niet rechtstreeks kunnen bereiken omdat het hierbij gaat om bedrijven die voor ons niet belegbaar zijn.

Mensenrechtenbenchmark

We ondersteunen het initiatief van de zogenoemde Corporate Human Rights Benchmark. Deze benchmark gaat bedrijven vergelijken op hun prestaties op het gebied van mensenrechten. In 2017 wordt de eerste pilot gepubliceerd waarin honderd bedrijven in drie sectoren (energie, landbouw en kleding) met elkaar worden vergeleken. Voor ons als belegger zal hierdoor meer informatie beschikbaar komen die als input kan dienen voor de gesprekken die wij met bedrijven voeren over mogelijke verbeteringen van hun bedrijfspraktijk.

Bij Volkswagen hebben we aangedrongen op een opener bedrijfscultuur

Aan cacao-bedrijven hebben we maatregelen gevraagd om kinderarbeid aan te pakken

Bedrijven met een eigen beleid

Het Nederlandse Arcadis publiceerde eind 2016 een eigen beleid voor mensen- en arbeidsrechten. Tijdens gesprekken met bestuurders hadden wij hierop aangedrongen omdat het ingenieurs-, ontwerp- en adviesbureau betrokken is bij grote infrastructurele werken in verschillende landen variërend van de nieuwe kustwering in Katwijk tot het openbaarvervoerstelsel in Jeddah (Saudi-Arabië). Dit soort projecten kan grote gevolgen hebben voor de lokale bevolking en voor de werknemers die ze moeten uitvoeren.

Op de aandeelhoudersvergadering van de Amerikaanse sigarettenfabrikant Philip Morris steunden we een motie die de onderneming oproep om een mensenrechtenbeleid op te zetten met daarin aandacht voor het recht op gezondheid. Ook zou de onderneming ervoor moeten zorgen dat haar lobby- en marketingactiviteiten niet de inspanningen ondermijnen van nationale overheden om de gezondheid van hun burgers te beschermen. Alhoewel Philip Morris lid is geworden van de UN Global Compact en een code heeft voor het werken op tabaksplantages, denken we dat het belangrijk is dat het bedrijf een breder mensenrechtenbeleid opzet. Met 18% van de stemmen vóór werd de motie verworpen.

Datzelfde lot trof het verzoek aan het Amerikaanse internetverzendbedrijf Amazon.com om meer te rapporteren over zijn inspanningen voor het voorkomen van mensenrechtenschendingen, ook bij leveranciers en afnemers. Daarbij werd onder meer verwezen naar een conflict van het bedrijf met Duitse vakbonden over lonen die onder het wettelijke minimum zouden liggen. Alhoewel de motie werd verworpen, was de steun ervoor (25%) beduidend groter dan die voor een vergelijkbare motie in 2015 die maar door 5% werd gesteund.

Ook geen succes hadden moties die we ondersteunden bij meerdere Amerikaanse bedrijven over het voorleggen van eventuele beschuldigingen van betrokkenheid bij mensenrechtenschendingen aan de nationale contactpunten die hiervoor zijn ingesteld door de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO). Die zouden zich dan ook moeten kunnen buigen over schendingen van arbeidsrechten zoals het recht van vereniging en het collectief onderhandelen over arbeidsvoorwaarden, het afschaffen van alle vormen van gedwongen werk en het uitbannen van kinderarbeid en discriminatie op de werkplek. Bij tabaksbedrijven Altria, Philip Morris, Reynolds American en snackbedrijf Mondelez schommelde de steun hiervoor tussen de 5 en 9%.

Casus: Lemon Tree

Onze Indiase belegging in Lemon Tree Hotels was een van de twee winnaars van de World Responsible Tourism Award die in november werd uitgereikt op een grote internationale toerismebeurs in Londen. Lemon Tree, een keten met veertig hotels in 23 verschillende steden, kreeg de prijs vanwege het

personeelsbeleid dat speciale aandacht heeft voor groepen die het moeilijk hebben op de arbeidsmarkt. Van de 4.000 medewerkers heeft 13% een psychische of lichamelijke beperking zoals het Downsyndroom of een gehoorbeperking. ABP bezit ruim 15% van Lemon Tree.

Dilemma 3: Staatsleningen van Saudi-Arabië

Toen de regering van Saudi-Arabië eind 2016 voor het eerst staatsobligaties ging uitgeven, besloten onze externe managers hierin te beleggen. De obligaties kenden een aantrekkelijke verhouding tussen risico en rendement en Saudi-Arabië stond niet op de lijst met landen waarvan we geen staatsleningen willen. In ons beleid hebben we vastgelegd dat landen op die lijst komen wanneer er een VN-Veilighedsraad wapenembargo van kracht is. Voor Saudi-Arabië gold (en geldt) zo'n embargo niet. Daarnaast scoort het land niet slechter dan gemid-

deld op terreinen die voor ons belangrijk zijn zoals bij het tegengaan van corruptie. Wel is er veel kritiek op de mensenrechtensituatie, met name waar het gaat om discriminatie en politieke vrijheden. In het kader van ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen dat we de komende jaren implementeren, onderzoeken we of het zinvol en werkbaar is om het beleid ten aanzien van staatsobligaties aan te passen. Eind 2016 beleggen we in staatsleningen van ongeveer zestig verschillende landen.

Goed bestuurd bedrijven

Wij hechten grote waarde aan goede ondernemingsbesturen die gevarieerd zijn samengesteld, een duidelijke taakverdeling kennen tussen uitvoering en toezicht en voldoende aandacht hebben voor minderheidsaandeelhouders als pensioenfondsen.

Toezicht en uitvoering apart

Terwijl het in Europa vaak zo is dat bedrijven de uitvoering en het toezicht hebben gescheiden, is het in Amerika heel gewoon dat de eerstverantwoordelijke voor de uitvoering tevens de eerstverantwoordelijke is voor het toezicht op die uitvoering¹. Iets meer dan de helft van de bedrijven in de 500-index van Standard & Poor's combineert de functies van CEO en voorzitter. Een analyse van Credit Suisse uit 2016² laat zien dat de aandelen van bedrijven die beide functies hebben gescheiden de afgelopen tien jaar meer in waarde stegen dan bedrijven met een functiecombinatie.

Dat we het belangrijk vinden dat voorzitters van ondernemingen onafhankelijk toezicht kunnen uitoefenen op de uitvoerende leden van het bestuur, hebben we ook benadrukt in een brief aan 22 grote Amerikaanse vastgoedbedrijven. In deze brief, waarmee we duidelijk wilden maken wat wij van deze beleggingen verwachten, kondigen we ook aan meer te gaan letten op reductie van energieverbruik en CO₂-uitstoot en het tegengaan van omkoping en corruptie.

Nieuw beloningsbeleid bij Volkswagen

Volkswagen heeft een nieuw beloningsbeleid vastgesteld voor zijn bestuurders, waarin meer waarde wordt toegekend aan niet-financiële prestaties zoals de tevredenheid van medewerkers en klanten. Hierop hadden wij aangedrongen in drie gesprekken die we in 2016 hadden met de voorzitter van de Raad van Commissarissen. Die waren mede naar aanleiding van het schandaal met de sjoemelsoftware die de Duitse autoproducent gebruikte om de CO₂-uitstoot van zijn auto's in de Verenigde Staten gunstiger voor te stellen. In die gesprekken hebben we ook gewezen op de noodzaak van een opener bedrijfscultuur en meer onafhankelijke commissarissen, die naar onze mening op dit moment ontbreken.

Tata

Samen met twaalf andere grote beleggers hebben we bij het Indiase Tata aangedrongen op een betere inrichting van het bestuur. Naar aanleiding van de bestuurscrisis eind 2016 bij Tata Sons, hebben we gesproken met verschillende bestuurders. Het niet-beursgenoteerde Tata Sons is de grootste aandeelhouder van de verschillende Tata-bedrijven (waaronder

¹ De uitvoerende en toezichhoudende bestuurders die in Nederland vaak in een Raad van Bestuur en een aparte Raad van Commissarissen zitten, zitten in Angelsaksische landen samen in een zogenoemde one-tier board.

² Credit Suisse, Global Equity Research 5 August 2016: Should S&P500 Chair and CEO roles be separated?

Tata Steel en Tata Motors) waarin wij eind 2016 ruim 335 miljoen euro hadden belegd. We hebben aangegeven dat we graag zien dat de onafhankelijkheid van de Tata-bestuurders toeneemt en de positie van de (minderheids-) aandeelhouders wordt versterkt.

Omkoop door Samsung Electronics

De raad van bestuur van Samsung Electronics hebben we gevraagd om een diepgaand onderzoek naar de betrokkenheid van het bedrijf bij het omkooischandaal dat voor grote politieke onrust zorgde in Zuid-Korea. Het bedrijf zou grote sommen geld hebben gegeven aan stichtingen die beheerd worden door een vertrouweling van de president. Wij willen dat wordt uitgezocht om hoeveel het gaat en wat het bedrijf gaat doen om dit soort praktijken in de toekomst te voorkomen. Onder meer zal gewerkt moeten worden aan een beter toezicht en een andere cultuur. Ook moet er een einde komen aan de gewoonte om oud-politici op te nemen in het bestuur.

Stemmen over bestuurders

In totaal hebben we in 2016 op zo'n 2.500 aandeelhoudersvergaderingen gestemd over zo'n 18.000 bestuurders. Bijna 85% van de voorgestelde kandidaten kon op onze steun rekenen. Bij 11% was dat niet het geval en stemden we tegen, bijvoorbeeld omdat kandidaten niet onafhankelijk genoeg waren of al te veel bestuursfuncties hadden.

Een goed beloningsbeleid

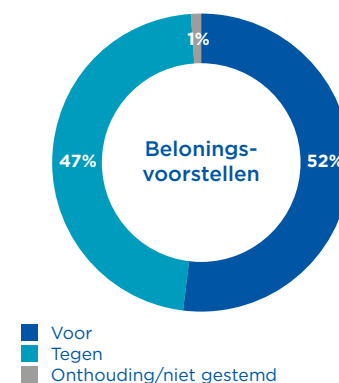
Voor het eerst sinds jaren hebben we vaker voor dan tegen beloningsvoorstellen gestemd. Aangezien ons stembeleid niet wezenlijk is veranderd, lijkt dit het gevolg te zijn van een beter beloningsbeleid bij de bedrijven waarin we beleggen.

In 2016 stemde APG voor ons op zo'n 1.500 aandeelhoudersvergaderingen over ruim 1.600 beloningsvoorstellen. Bij 52% van de voorstellen was dit een stem voor, bij 47% tegen. In 2015 lag die verhouding andersom toen slechts 45% van de voorstellen op onze instemming kon rekenen en we bij 52% tegen stemden. Met name in de Verenigde Staten was sprake van een duidelijke vooruitgang. In 2015 steunden we daar nog geen kwart van de voorstellen (22%). In 2016 was dat meer dan een derde (35%).

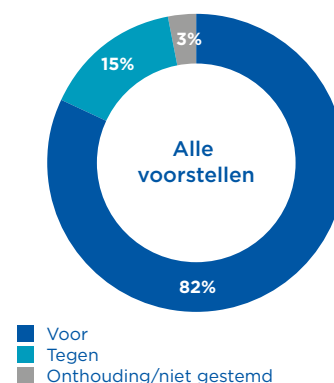
Figuur: Hoe stemden we over zo'n 18.000 bestuurders?

Figuur: Hoe stemden we over zo'n 1.600 beloningsvoorstellen?

Figuur: Ter vergelijking: Hoe stemden we over alle ruim 44.600 voorstellen?

Het omkoopschandaal bij Samsung zorgde voor grote onrust in Zuid-Korea

We willen dat de onafhankelijkheid van het Tata-bestuur groter wordt

Met acht van de 115 bedrijven waar we eerder tegenstemden en in 2016 voor, hebben we in de afgelopen jaren gesprekken gevoerd over hun beloningsbeleid. Belangrijke redenen om tegen te stemmen waren: te royale vertrekregelingen, onvoldoende relatie tussen de beloning en de prestatie die ervoor moest worden geleverd en onduidelijke regelingen. Voorstellen die de beloning koppelden aan het realiseren van uitdagende prestaties die voldoende bijdragen aan de strategische langetermijndoelen van een onderneming, konden in het algemeen wel op onze steun rekenen.

Blackrock

We steunden het voorstel van een Blackrock-aandeelhouder die wilde dat de vermogensbeheerder bij het stemmen over beloningsvoorstellen meer zou letten op een duidelijke link tussen de beloning en de prestaties die eraan te grondslag zouden moeten liggen. Volgens ons is Blackrock te weinig kritisch op de beloningsvoorstellen van de Amerikaanse bedrijven waarin het belegt, zoals blijkt uit het hoge percentage voorstellen dat op steun van Blackrock kan rekenen³. Omdat Blackrock als grootste vermogensbeheerder ter wereld een duidelijke

voorbeeldfunctie vervult en tot de grootste beleggers behoort in veel Amerikaanse ondernemingen, vonden wij het belangrijk om hiermee een signaal af te geven. Het voorstel kreeg de steun van 4% van de stemmen. Overigens wordt voor de aandelen die Blackrock als externe beheerder voor ons beheert, gestemd volgens ons eigen stembeleid.

Beloningsbeleid bij Nederlandse bedrijven

Ahold kwam terug van zijn voornemen om bestuursleden een speciale bonus toe te kennen als ze een succes zouden maken van de fusie met de Belgische supermarktketen Delhaize. Wij hadden hier bezwaar tegen gemaakt omdat fusies en overnames behoren tot het reguliere werk van bestuurders.

Ook met bestuurders bij Unilever, Shell en Philips hebben we gesproken over het beloningsbeleid.

Private equity

Een Amerikaanse private equity-manager waarin we eerder bewust niet belegden, onder andere omdat er geen duurzaamheidsbeleid was, stelde in 2016 alsnog een beleid op dat van toepassing is op de ruim vijftig bedrijven waarin deze manager is belegd.

³ Volgens consumentenorganisatie SumOfUs stemde Blackrock in de periode juli 2014-juni 2015 voor 97% van de beloningsvoorstellen in de VS. Volgens hetzelfde onderzoek behoorde ABP(APG) in dezelfde periode tot de meest kritische aandeelhouders.

Verduurzaming financiële markten

ABP en andere Nederlandse pensioenfondsen lopen wereldwijd voorop bij duurzaam en verantwoord beleggen. Door onze inzichten en ervaringen te delen met anderen, willen we bijdragen aan een verdere verduurzaming van de financiële markten.

Meer aandacht voor duurzaamheid bij financiële dienstverleners

We spelen een actieve rol in de projecten die De Nederlandsche Bank heeft opgezet voor een verdere verduurzaming van de financiële sector. Dit gebeurt binnen het Platform voor Duurzame Financiering waarin pensioenfondsen, banken, verzekeraars, toezichthouders en de overheid samenwerken.

We zijn vertegenwoordigd in de werkgroep die voor het platform een plan ontwikkelde voor een opleidingsprogramma over duurzaamheid voor managers en bestuurders in de financiële sector. Dit zal medio 2017 van start gaan. Tevens is een plan ontwikkeld dat ertoe moet bijdragen dat banken, verzekeraars en pensioenfondsen van elkaar leren hoe ze beter met klanten en deelnemers kunnen communiceren over verantwoord beleggen.

De directeur voor duurzaamheid en goed bestuur van onze uitvoeringsorganisatie is eind 2016 benoemd in de adviesgroep die de Europese Commissie in 2017 gaat adviseren over hoe de EU financiële markten kan stimuleren duurzamer te opereren.

Convenant IMVO

Samen met andere fondsen en de Pensioenfederatie hebben we gekeken naar de mogelijk- en wenselijkheid om een convenant te sluiten met de overheid en sociale partners over internationaal maatschappelijk verantwoord beleggen. Verschillende sectoren hebben inmiddels een dergelijk convenant gesloten over internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO). We werken al enige tijd actief mee aan zo'n convenant dat in 2017 zal worden gesloten. De bedoeling daarvan is om verantwoord beleggen door pensioenfondsen verder te ontwikkelen, onder andere door betere kennisdeling en het ontwikkelen van definities en standaarden. De afspraken in het convenant moeten ertoe bijdragen dat fondsen niet alleen kunnen zorgen voor goede en betaalbare pensioenen maar ook kunnen meehelpen aan een stabiele economie en een duurzame, veilige en rechtvaardige samenleving.

Xander den Uyl is bestuurslid van de internationale vereniging van verantwoord beleggers (PRI)

Internationaal rapporteren

In het jaarlijkse rapport van de Principles for Responsible Investing (PRI) over hoe pensioenfondsen het doen als verantwoord belegger, kregen wij in 2016 in alle relevante beleggingscategorieën de hoogste of op een na hoogste score¹. Bij de PRI zijn wereldwijd meer dan 1.400 pensioenfondsen en vermogensbeheerders aangesloten die gezamenlijk meer dan 60 biljoen US dollar beheren. Op basis van een vragenlijst die fondsen zelf invullen, beoordeelt de PRI jaarlijks hoe ze presteren ten opzichte van vergelijkbare fondsen. ABP is PRI-lid sinds het begin in 2006. Bestuurslid Xander den Uyl zit sinds 2015 in het elfkoppige PRI-bestuur.

Regels voor ondernemingsbestuur

De mogelijkheid om commissarissen van een bedrijf te belonen met aandelen in dat bedrijf, is niet opgenomen in de nieuwe Nederlandse Corporate Governance-code die eind 2016 werd gepubliceerd. Omdat commissarissen die met aandelen worden beloond, lastiger onafhankelijk toezicht kunnen uitoefenen, hadden wij bezwaar gemaakt tegen een eerder voorstel van de commissie die de code vernieuwde, om dit aspect wel in de code op te nemen. Ondanks dat de commissie niet inging op ons verzoek voor scherpere onafhankelijkheidseisen voor auditcommissies, is deze code duidelijk beter dan de oude code uit 2008. De focus op waardecreatie op de lange termijn en op bedrijfscultuur is een goede vooruitgang.

Duidelijke verbeteringen zitten er ook in de voorstellen van de commissie die werkt aan een vernieuwing van de Duitse Corporate Governance-code. Zo wordt voorgesteld om de communicatie tussen aandeelhouders en de Raad van Commissarissen te verbeteren en een klokkenluidersregeling op te zetten waarmee misstanden aan de orde kunnen worden gesteld. De directeur voor duurzaamheid en goed bestuur van onze beleggingsorganisatie is lid van de commissie die werkt aan de vernieuwing van de Duitse code. De definitieve code verschijnt begin 2017.

Individueel aanspreekbare bestuurders

Zeventien Zweedse bedrijven hebben gehoor gegeven aan ons verzoek om bestuurders voortaan individueel voor te dragen bij verkiezingen op aandeelhoudersvergaderingen. Omdat we het belangrijk vinden dat bestuurders individueel kunnen worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid, willen we dat er een einde komt aan de Zweedse praktijk op aandeelhoudersvergaderingen om alle bestuurders collectief via een voorstel te kiezen. Eind 2015 hebben we 40 Zweedse bedrijven verzocht om hun bestuurders voortaan individueel te kandideren. Bedrijven die nog geen gehoor hebben gegeven aan ons verzoek zullen we in 2017 opnieuw benaderen.

¹ Assessment Report 2016 Stichting Pensioenfonds ABP. Dit verslag waarin ABP's score wordt afgezet tegen vergelijkbare fondsen is niet openbaar. Het openbare verslag van ABP aan de PRI is te vinden op: <https://reporting.unpri.org/surveys/PRI-Reporting-Framework-2016/2c7dcb5c-04e6-4d7e-8f88-52eea348ff68/79894dbc337a40828d895f9402aa63de/html/2/?lang=&a=1>

63 grote Amerikaanse bedrijven hebben we verzocht om meer vrouwen op te nemen in hun bestuur

De nieuwe Nederlandse Corporate Governance-code is duidelijk beter dan de oude. De focus op waardecreatie op de lange termijn en op bedrijfscultuur is een goede vooruitgang.

Meer diversiteit aan de top

Samen met andere beleggers hebben we 63 grote Amerikaanse bedrijven aangeschreven met het verzoek meer vrouwen op te nemen in hun bestuur. Daarbij ging het om bedrijven waar minimaal 40% van de bestuurders er al langer dan twaalf jaar zat en waar niet meer dan één vrouw zitting had in het bestuur. We hebben deze bedrijven erop gewezen dat we in het komende aandeelhoudersseizoen erop zullen letten dat zij voldoende hun best doen voor het vergroten van de diversiteit in hun bestuur. Dit zou tevens moeten leiden tot een toename van het aantal onafhankelijke bestuurders.

Via beleggersvereniging Eumedion hebben we een soortgelijke aankondiging uitgestuurd naar alle beursgenoteerde bedrijven in Nederland. Eumedion, dat elk jaar een brief uitstuurt met punten die beleggers belangrijk vinden en waarop bedrijven zullen worden beoordeeld, wil daarnaast dat er in 2017 voldoende aandacht is voor de risico's van klimaatverandering en de gevolgen daarvan op de bedrijfsvoering.

Op het Amerikaanse kantoor van onze beleggingsorganisatie hebben we samen met advocatenkantoor Ropes & Gray een bijeenkomst georganiseerd over de positie van vrouwen binnen private equity-bedrijven. Op dit moment is niet meer dan 5% van de managers van deze bedrijven vrouw. Op een conferentie over ditzelfde onderwerp in Londen legde een van onze duurzaamheidsspecialisten uit hoe we onze nieuwe due diligence-vragenlijst voor private equity gebruiken om met beheerders van fondsen (de general partners) de discussie aan te gaan over de man-vrouwverhouding binnen hun bedrijf. Wij geloven dat meer diversiteit aan de top leidt tot betere resultaten.

Kwaliteit financiële verslagen

Een van de governance-specialisten van onze beleggingsorganisatie is benoemd als adviseur van de commissie die in de Verenigde Staten toezicht houdt op de kwaliteit van de financiële verslagen van beursgenoteerde bedrijven (Public Company Accounting Oversight Board). Voor ons als

belegger is het erg belangrijk dat deze informatie betrouwbaar is.

Verantwoord beleggen bij hedgefondsen

Dat het niet voldoet aan eisen omtrent duurzaamheid en verantwoord ondernemen voor ons reden kan zijn om niet over te gaan tot hedgefondsbeleggingen, lichtte een van onze duurzaamheid-specialisten toe op een congres van de PRI in New York. Het congres, dat georganiseerd was in samenwerking met de Alternative Investment Management Association (AIMA) vond plaats op het Amerikaanse kantoor van onze beleggingsorganisatie.

OESO-afspraken voor vermogensbeheerders

Samen met maatschappelijke organisaties, andere beleggers en vertegenwoordigers van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) hebben wij overeenstemming bereikt over wat de OESO-richtlijnen voor multinationale onder-

nemingen betekenen voor grote beleggers.

De OESO-richtlijnen zijn regels waarvan de landen die OESO-lid zijn (of die de OESO ondersteunen), vinden dat hun bedrijven zich aan moeten houden als het gaat om verantwoord ondernemerschap. Deze regels, die al in de jaren zeventig werden afgesproken, zijn een aantal keren geactualiseerd, het laatst in 2011. Al eerder waren deze geactualiseerde regels nader uitgewerkt voor bijvoorbeeld de kledingsector, de landbouw en de mijnbouw. Nu is dat dus ook gebeurd voor beleggers. Daarbij is erop gelet dat de klachtencommissies in alle OESO-landen op een gelijke manier oordelen over klachten over vermogensbeheerders wanneer die te weinig zouden doen tegen misdragingen van de bedrijven waarin zij beleggen. De tekst over Verantwoord Ondernemerschap voor Institutionele Beleggers ligt nu ter goedkeuring bij de OESO-lidstaten. Het beleid en de aanpak van ABP zijn in lijn met de afgesproken standaard.

Ons uitsluitingsbeleid

Al een flink aantal jaren is het ons beleid om niet te beleggen in producenten van wapens die verboden zijn volgens internationale verdragen waaraan Nederland zich heeft verbonden.

Bedrijven die de internationale afspraken schenden over verantwoord ondernemen kunnen we eveneens op onze uitsluitingslijst zetten. Dat is de kern van ons uitsluitingsbeleid dat ook binnen het nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen blijft bestaan.

Concreet betekent dit dat het ons beleid is om niet te beleggen in bedrijven die betrokken zijn bij het maken van clusterbommen, antipersoons- (land)mijnen en chemische en biologische wapens. Bedrijven die kernwapens produceren worden uitgesloten wanneer ze dit doen in tegenspraak met het door Nederland geratificeerde internationale verdrag dat kernwapenverspreiding moet tegengaan. De productie van kernwapens is alleen toegestaan voor en door landen die er volgens dit verdrag over mogen beschikken (Verenigde Staten, Rusland, China, Frankrijk en Groot-Brittannië).

Belangrijk in ons uitsluitingsbeleid zijn ook de tien uitgangspunten van de UN Global Compact over mensenrechten, arbeidsrechten, milieu en het tegengaan van corruptie. Een bedrijf dat handelt in tegenspraak met deze uitgangspunten kan worden uitgesloten wanneer het niet lukt om het via een dialoog (engagement) aan te zetten tot voldoende verbeteringen. Dat is dan de laatste stap in een intensief proces dat soms meerdere jaren duurt, waarbij gewerkt wordt met duidelijke eisen en deadlines.

Van de bedrijven waarmee we in 2016 in gesprek waren, werden er zeven verdacht van het schenden van de UN Global Compact-afspraken. Daarbij ging het om mensenrechtenschendingen, slecht milieumanagement, omkoping en corruptie, en onethisch gedrag. Met deze bedrijven¹ hebben we meerdere contacten gehad in 2016 (en in eerdere jaren) waarbij we hebben aangedrongen op verbeteringen. Vier van deze bedrijven worden eind 2016 niet meer beschouwd als mogelijke UN Global Compact-schenders. Met drie andere gaat de dialoog verder omdat er geen of onvoldoende verbeteringen waren.

Nieuwe uitsluitingen

Begin 2016 hebben we onze uitsluitingslijst uitgebreid met de moederbedrijven van twee ondernemingen die we al eerder op de lijst hadden gezet. Het Indiase L&T Finance Holding is de grootaandeelhouder van Larsen en Toubro, dat we hebben uitgesloten vanwege mogelijke betrokkenheid bij de productie van kernwapens voor India. Het Zuid-Koreaanse S&T Holdings is grootaandeelhouder van S&T Dynamics, dat we in 2015 hebben uitgesloten vanwege de productie van antipersoonsmijnen.

Het Roemeense Aeroteh SA, een producent van clusterwapens, is van de uitsluitingslijst gehaald omdat het niet langer een beursgenoteerde onderneming is. We hebben het toegevoegd aan onze (niet-openbare) lijst met private bedrijven

¹ We maken niet de namen bekend van de bedrijven waarmee engagements lopen in het kader van de UN Global Compact, omdat dit mogelijk koersgevoelige informatie is.

waarin we niet willen beleggen omdat ze handelen in tegenspraak met ons beleid. Eind 2016 staan er 19 beursgenoteerde bedrijven op onze uitsluitingslijst (zie bijlage 2).

Liberia en Ivoorkust hebben we verwijderd van de lijst met landen waarvan we geen staatsleningen willen hebben. Landen komen op die lijst wanneer ze door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties worden gestraft met een wapenembargo. De embargo's tegen Liberia en Ivoorkust werden in 2016 juist opgeheven.

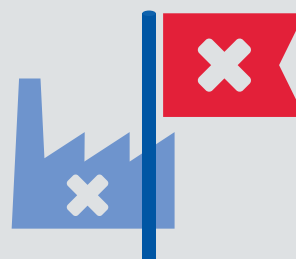
Uitzonderingen

Het uitsluitingsbeleid geldt voor de gehele portefeuille. Toch zijn bepaalde beleggingsinstrumenten (indexbeleggingen en ETF's) uitgezonderd omdat anders geen efficiënt portfoliomanagement mogelijk is. Een uitzondering geldt ook voor enkele door externe managers beheerde beleggingen die al in portefeuille zaten voordat het uitsluitingsbeleid (of delen daarvan) van kracht werd (werden). Concreet betekent dit dat we over 2016 voor ruim 99% van onze portefeuilles kunnen garanderen dat er geen aandelen of obligaties in zaten van de bedrijven op onze uitsluitingslijst.

Desondanks bleek een van de externe managers in de tweede helft van het jaar, tegen onze instructies in, toch enkele weken te hebben belegd in een bedrijf dat op onze uitsluitingslijst staat. Dit was het gevolg van een fout in het waarschuwingssysteem van deze manager die werd gesignaleerd bij een controle door onze beleggingsorganisatie. De aandelen zijn verkocht en de systemen aangepast. De financiële schade is door de externe manager vergoed.

Ons beleid is om niet te beleggen in bedrijven die verboden wapens maken

Vooruitblik 2017 en verder

Onze beoordeling of bedrijven duurzaam en verantwoord opereren, die noodzakelijk is voor de invoering van ons insluitingsbeleid, zullen we in 2017 voortzetten.

Aan het einde van het jaar verwachten we van een aantal bedrijfstakken in kaart te hebben gebracht wie tot de koplopers behoren en wie tot de achterblijvers. Hierdoor kunnen we gericht kiezen voor koplopers en bedrijven die de potentie hebben om zich te verbeteren. Dit proces zullen we in de jaren daarna voorzetten, totdat we in 2020 alle sectoren in beeld hebben.

De mensenrechtenbenchmark die is ontwikkeld door onder andere onze beleggingsorganisatie en VBDO zullen we een duidelijke plek geven in de uitvoering van ons beleid. Doordat de benchmark van bijna honderd belangrijke bedrijven aangeeft hoe ze scoren op een flink aantal onderdelen van het bredere mensenrechtenbeleid, krijgen onze beleggers meer mogelijkheden voor het voeren van een gerichte dialoog met deze bedrijven over hoe ze zich kunnen verbeteren.

Samen met andere fondsen en de Pensioenfederatie werken we aan een convenant over internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen dat we in 2017 verwachten te sluiten. De afspraken in dit convenant moeten ertoe

bijdragen dat fondsen niet alleen kunnen zorgen voor goede en betaalbare pensioenen maar ook kunnen meehelpen aan een stabiele economie en een duurzame, veilige en rechtvaardige samenleving.

Met verschillende partijen zullen we nagaan hoe we als duurzaam en verantwoord belegger een groter deel van onze activiteiten op Nederland kunnen richten. Hierover hebben we al contacten gelegd met onder andere de Nederlandse Investeringsinstelling (NLII) en gemeenten, onder andere via de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

De stakeholderdialoog die is gestart in 2016 zal worden voortgezet. Ook gaan we in 2017 opnieuw deelnemersbijeenkomsten organiseren.

De doelen van ons nieuwe beleid voor duurzaam en verantwoord beleggen, lopen tot 2020. Mede naar aanleiding van de stakeholdersbijeenkomsten uit 2016 zullen we eind 2017 nagaan of het nuttig en mogelijk is om ook alvast doelen te formuleren voor de periode er na.

Bijlages

1. BEDRIJVEN WAARMEE CONTACT WAS OVER DUURZAAMHEID EN GOED BESTUUR

In 2016 hadden de specialisten van onze beleggingsorganisatie contact met 245 beursgenoteerde bedrijven over duurzaamheid en goed bestuur. Het soort onderwerpen dat ze aan de orde stelden, staat in het overzicht hierna. Met verschillende bedrijven werd gesproken over meerdere onderwerpen. Een verklaring van de gebruikte landencodes staat aan het einde van het overzicht.

bedrijven	245	Tegengaan corruptie 2	Ondernemingsbestuur 194	Uitbannen kinderarbeid 25	Milieu 16	Mensenrechten 11	Veilige arbeidsomstandigheden 11
ASML	NL		+				
ABB	CH		+				
ABN Amro	NL		+				
Acadia Realty Trust	US		+				
ACC	IN		+				
Aditya Birla Nuvo	IN		+				
AGCO Corporation	US		+				
Ahold	NL		+				
Ahold Delhaize	NL		+				
AIG	US		+				
AIMS AMP Capital REIT	SG		+				
Alexandria Real Estate Equities, Inc.	US		+				
American Electric Power	US		+				
Amgen	US		+				
AMMB Holdings	MY		+				
Anheuser Busch InBev	BE				+		
Annaly Capital Management	US		+				
Apple Inc.	US			+			+
Arcadis	NL					+	
Asahi Holding	JP		+				
Astra Agro Lestari	ID		+		+		
AvalonBay Communities, Inc.	US		+				
Bajaj Auto	IN		+				
Bank of America Corporation	US		+				

		Tegengaan corruptie	Ondernemingsbestuur	Uitbannen kinderarbeid	Milieu	Mensenrechten	Veilige arbeidsomstandigheden
Bank of East Asia	HK		+				
Barry Callebaut	CH			+			
BBA Aviation	UK		+				
BBVA	ES		+				
Best Buy	US		+				
Boston Properties, Inc.	US		+				
BP	UK		+				
BPCL	IN		+				
Britannia Industries	IN		+				
British American Tobacco	UK			+			
British Land	UK		+				
Britvic plc	UK		+				
Brixmor Property Group Inc.	US		+				
Bunge	US				+	+	
BYD	CN			+			
Cairn India	IN		+				
Care Capital Properties, Inc.	US		+				
CBS	US		+				
China Development Financial Holding	TW		+				
China Mobile	CN		+				
China Overseas Land & Investment	CN		+				
China State Construction	CN		+				
Cie Financiere Richemont SA	CH		+				
Citigroup	US		+				
Clariant	CH			+			
Comcast	US		+				
Conwert	AT		+				
CTBC Financial Holding	TW		+				
Daimler AG	DE			+			
Dalian Wanda Commercial Properties	CN		+				
Darden Restaurants	US				+		
DCT Industrial, Inc.	US		+				
Deutsche Bank	DE		+				
Deutsche Telekom	DE					+	

		Tegengaan corruptie	Onder- nemings- bestuur	Uitbannen kinder- arbeid	Milieu	Mensen- rechten	Veilige arbeids- omstandig- heden
Digital Realty Trust, Inc.	US		+				
Direct Line Group	UK		+				
DSM	NL		+				
DTE Energy	US		+				
Elementis plc	UK		+				
Engie	FR		+				
ENI Spa	IT		+				
Entergy	US		+				
Equity Lifestyle Properties, Inc.	US		+				
Equity One, Inc.	US		+				
Equity Residential	US		+				
Finmeccanica	IT	+					
Foncière des Régions	FR		+				
Footlocker	US						+
Freeport Mc Moran	US				+	+	
Fuji Film Holding	JP		+				
G4S	UK		+			+	
Gap	US						+
Gazprom	RU					+	
Gemalto	NL		+				
General Electric	US		+				
General Motors Company	US		+				
Generali	IT				+		
Genting Plantations	MY				+		
Golden Agri-Resources	SG		+				
Goldman Sachs	US		+				
Goodman Group	AU		+				
GPT	AU		+				
Grainger PLC	UK		+				
Grasim Industries	IN		+				
Gudang Garam	ID			+			
Gujarat Pipavav Port	IN		+				
Hammerson	UK		+				
Hana Financial	KR		+				
Heineken	NL		+				

		Tegengaan corruptie	Onder- nemings- bestuur	Uitbannen kinder- arbeid	Milieu	Mensen- rechten	Veilige arbeids- omstandig- heden
Hennes & Mauritz AB	SE						+
Hershey Company	US			+			
HM Sampoerna Agro	ID			+			
Host Hotels & Resorts, Inc.	US		+				
HP Inc.	US			+			+
HPCL	IN		+				
Hyundai Fire & Marine	KR		+				
Hyundai Motor	KR		+				
Iberdrola	ES		+				
ICICI Bank	IN		+				
Imperial Brands	UK			+			
Inditex	ES						+
Indofood Agri Resources	ID				+		
ING Groep	NL		+				
Intesa SanPaolo SPA	IT		+				
IOI Corp	MY				+		
Itau Unibanco	BR		+				
ITC	IN		+				
J C Decaux	FR		+				
Japan Tobacco	JP			+			
JC Penny	US						+
John Wood Group plc	UK		+				
JR East	JP		+				
JX Holdings	JP		+				
KB Financial	KR		+				
KDDI	JP		+				
KEPCO	KR		+				
Kia Motor	KR		+				
Kimco Realty Corporation	US		+				
Kingboard Chemical	HK				+		
Klépierre	FR		+				
KT	KR		+				
KT&G	KR		+				
Kuala Lumpur Kepong Bhd	MY						+
Lenovo Group	CN			+			

		Tegengaan corruptie	Ondernemingsbestuur	Uitbannen kinderarbeid	Milieu	Mensenrechten	Veilige arbeidsomstandigheden
LG Chem	KR		+	+			
LG Display	KR		+				
LG Household & Health Care	KR		+				
Li & Fung Ltd	HK						+
Mahindra & Mahindra Ltd	IN		+				
Marks & Spencer	UK					+	
Merlin Properties	ES		+				
MetLife	US		+				
Microsoft Corp	US		+	+		+	
Mondelez	US			+			
MRF	IN		+				
Naver	KR		+				
Nestle	CH			+			
New York REIT, Inc.	US		+				
Nike	US						+
Novo Nordisk	DK	+			+		
Oracle	US		+				
Origin Energy	AU		+				
Panasonic Corp	JP		+	+			
Pepsico	US		+				
Pernod Ricard	FR		+				
Pfizer	US		+				
Philip Morris International	US			+			
Philips	NL		+				
Philips Lighting	NL		+				
Ping An	CN		+				
Posco	KR		+				
Post Properties, Inc.	US		+				
Prologis, Inc.	US		+				
PSP Swiss Property	CH		+				
Public Service Enterprise Group	US		+				
Public Storage	US		+				
Randgold Resources	JE		+				
Regency Centers Corporation	US		+				
Renault	FR		+				

		Tegengaan corruptie	Ondernemingsbestuur	Uitbannen kinderarbeid	Milieu	Mensenrechten	Veilige arbeidsomstandigheden
Repsol	ES		+				
Reynolds American Inc	US			+			
RLJ Lodging Trust	US		+				
Rostelecom	RU		+				
Rotork	UK		+				
Royal Dutch Shell	UK		+				
Royal Mail plc	UK		+				
Safestore Holdings	UK		+				
Samsung C&T	KR		+				
Samsung Card	KR		+				
Samsung Electronics	KR		+	+			
Samsung Engineering	KR		+				
Samsung F&M	KR		+				
Samsung Fire & Marine	KR		+				
Samsung Heavy	KR		+				
Samsung Life Insurance	KR		+				
Samsung SDI	KR			+			
Santander	ES		+				
Scentre Group	AU		+				
Segro	UK		+				
SEMCO	KR		+				
Shanghai Electric	CN		+				
Shinhan Financial	KR		+				
Shinsegae	KR		+				
Showa Shell Sekiyu	JP		+				
Sime Darby Bhd	MY				+		
Simon Property Group, Inc.	US		+				
Sinopec Shanghai	CN		+				
SK Holdings	KR		+				
SK Hynix	KR		+				
SK Innovation	KR		+				
Sony Corp	JP			+			
Spark Infrastructure	AU		+				
Spirax-Sarco	UK		+				
Sponda Oyj	FI		+				

		Tegengaan corruptie	Ondernemingsbestuur	Uitbannen kinderarbeid	Milieu	Mensenrechten	Veilige arbeidsomstandigheden
Standard Chartered	UK		+				
Standard Life	UK		+				
Statoil	NO					+	
Sunac China Holdings	CN		+				
Swedbank	SE		+				
Swedish Match	SE		+				
Swiss Re	CH		+				
Sysco	US		+				
Taishin Financial Holding	TW		+				
Tata Consultancy Services	IN		+				
Tata Motors	IN		+				
Tata Power	IN		+				
Tata Sons	IN		+				
Tata Steel	IN		+				
Taubman Centers	US		+				
Telecom de France	FR				+		
Tesla Motors	US		+				
Thai Union Group	TH					+	
The Hartford Financial Services Group	US		+				
The Travelers Companies	US		+				
Time Warner	US		+				
Tishman Speyer	US						+
Tonen General	JP		+				
Total	FR				+		
Toyota Motor	JP		+				
UBM	UK		+				
UBS	CH		+				
UltraTech	IN		+				
Unibail Rodamco	FR		+				
Unilever	NL		+				
The Unite Group plc	UK		+				
Vallourec	FR		+				
Vedanta	IN		+				
Ventas, Inc.	US		+				
Vicinity Centres	AU		+				

		Tegengaan corruptie	Onder- nemings- bestuur	Uitbannen kinder- arbeid	Milieu	Mensen- rechten	Veilige arbeids- omstandig- heden
Volkswagen AG	DE		+	+			
Vornado Realty Trust	US		+				
Wells Fargo	US		+				
Western Digital	US		+				
Wilmar	SG				+		
Wolters Kluwer	NL		+				
WPP	UK		+				
WR Berkley	US		+				
Yamana Gold	US		+				
Yuanta Financials	TW		+				
Zhejiang Huayou Cobalt	CN			+			
Zijin Mining	CN				+	+	

Verklaring landencodes

AT Oostenrijk, **AU** Australië, **BE** België, **BR** Brazilië, **CH** Zwitserland, **CN** China, **DE** Duitsland, **DK** Denemarken, **ES** Spanje, **FI** Finland, **FR** Frankrijk, **HK** Hongkong, **ID** Indonesië, **IN** India, **IT** Italië, **JE** Jersey, **JP** Japan, **KR** Zuid-Korea, **MY** Maleisië, **NL** Nederland, **NO** Norway, **RU** Rusland, **SE** Zweden, **SG** Singapore, **TH** Thailand, **TW** Taiwan, **UK** Groot-Brittannië, **US** Verenigde Staten

2. LIJST MET UITGESLOTEN BEDRIJVEN¹ EN STAATSLENINGEN

Uitgesloten vanwege schending UN Global Compact

PetroChina	China
TEPCO	Japan
Walmart	Verenigde Staten

Uitgesloten vanwege betrokkenheid bij de productie van clusterwapens

Aryt Industries Ltd.	Israël
Ashot Ashkelon	Israël
China Aerospace International Holdings	China
China Spacesat	China
Hanwha Corporation	Zuid-Korea
Motovilikha Plants JSC	Rusland
Norinco International Cooperation Ltd.	China
Orbital ATK	Verenigde Staten
Poongsan Corporation	Zuid-Korea
Poongsan Holdings Corporation	Zuid-Korea
Textron	Verenigde Staten

Uitgesloten vanwege betrokkenheid bij productie van anti-persoonsmijnen

S&T Dynamics Co Ltd	Zuid-Korea
S&T Holdings	Zuid-Korea

Uitgesloten vanwege kernwapenproductie in strijd met Non-proliferatieverdrag

Larsen & Toubro	India
L&T Finance Holdings	India
Walchandnagar Industries Ltd	India

Uitgesloten staatsobligaties vanwege wapenembargo Veiligheidsraad Verenigde Naties

Centraal-Afrikaanse Republiek, Democratische Republiek Congo, Eritrea, Irak, Iran, Jemen, Libië, Noord-Korea, Soedan, Somalië

¹ Op de uitsluitingslijst staan alleen beursgenoteerde ondernemingen. In contracten met externe managers is vastgelegd dat zij ons uitsluitingsbeleid ook toepassen voor niet-beursgenoteerde ondernemingen. De (niet-uitputtende) lijst die daarvoor wordt gehanteerd, omvat ook nog eens 50 ondernemingen waarvan de meeste betrokken zijn bij clusterwapenproductie. Externe managers hoeven het uitsluitingsbeleid niet toe te passen voor niet-beursgenoteerde beleggingen die al in de portefeuille zaten voordat het uitsluitingsbeleid (of delen daarvan) van kracht werd(en).

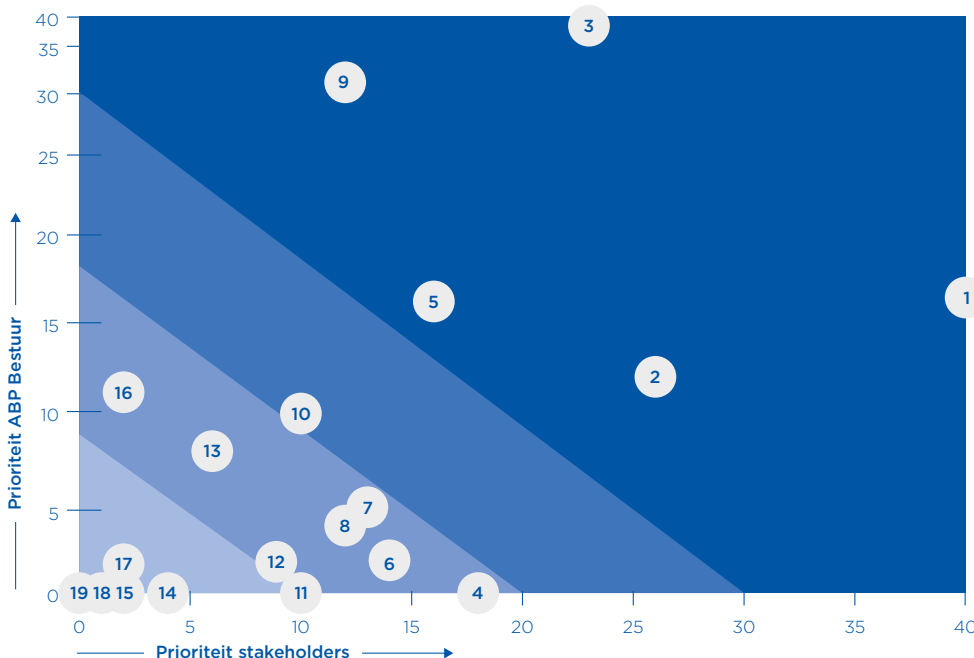
3. MATERIALITEITSONDERZOEK EN MEDIA-ANALYSE

Op verschillende manieren hebben we onderzocht over welke onderwerpen onze stakeholders willen lezen in dit Verslag Duurzaam en Verantwoord Beleggen 2016. Aan zo'n 90 externe stakeholders¹ is eind december 2016 een vragenlijst gestuurd. Deze vragenlijst is ook door ABP-bestuursleden² ingevuld. Bureau Lexis Nexis heeft begin december een media-analyse uitgevoerd om na te gaan hoe vaak ABP in de verschillende Nederlandse media (kranten) werd genoemd in combinatie met de belangrijkste onderwerpen op het terrein van verantwoord beleggen. In het onderzoek dat in september 2016 is uitgevoerd onder deelnemers, gepensioneerden en inactieven (n=963) is gevraagd waarover zij in dit verslag willen lezen. De uitkomsten van de verschillende onderzoeken zijn met elkaar vergeleken en worden hierna gepresenteerd.

De eerste vraag in het stakeholderonderzoek die werd voorgelegd aan de stakeholders en de individuele ABP-bestuurders was: *Kunt u in volgorde van belangrijkheid maximaal vijf thema's aangeven waarover u wilt lezen in het verslag over 2016, waarbij u achter het thema dat voor u het belangrijkste is het getal 1 zet en het getal 5 als het voor u minder belangrijk is? Als u een of meerdere andere thema's mist, kunt u die onderaan toevoegen.*

Bij de verwerking van de antwoorden is voor elke keer dat een respondent een thema op de eerste plek zette vijf punten toegekend, een tweede plek was goed voor 4 punten etc. Alle punten zijn bij elkaar opgeteld waarna een rangorde is gemaakt die wordt weergegeven in de volgende figuur.

Materialiteitsanalyse

1. Aandacht voor duurzaamheid en goed bestuur in de dagelijkse beleggingsbeslissingen
2. Beleggen in duurzame ontwikkeling
3. D&V beleggen in relatie tot rendement
4. Zicht houden op hoe beleggingen presteren op duurzaamheid en goed bestuur
5. Communicatie met deelnemers
6. Bevorderen aandacht voor duurzaamheid en goed bestuur bij zakelijke partners
7. Communicatie met maatschappelijke organisaties
8. Invloed uitoefenen op aandeelhoudersvergaderingen
9. Implementatie nieuwe beleid
10. Dialogen met bedrijven
11. Overige: wanneer stopt ABP met beleggen in fossiele brandstoffen en wat is de uitfasingsstrategie?
12. Dialogen met overheden en regelgevers
13. Specifieke beleidskeuzes
14. Overige: bijdrage aan de Parijs-doelstellingen
15. Uitsluiten bedrijven
16. Thematische beleggingen
17. Samenwerken met andere beleggers
18. Overige: Thematische beleggingen in NL duurzaam
19. Uitsluiten landen

1 De ongeveer 90 benaderde stakeholders zijn vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties, maatschappelijke organisaties, ouderen- en brancheverenigingen. 15 Van hen stuurden een lijst met voorkeuren terug. De relatief lage respons hing er waarschijnlijk mee samen dat het onderzoek rond de Kerst plaatsvond.

2 Het ging hier om 11 bestuursleden plus de algemeen directeur

Over welke issues was ABP in de media?

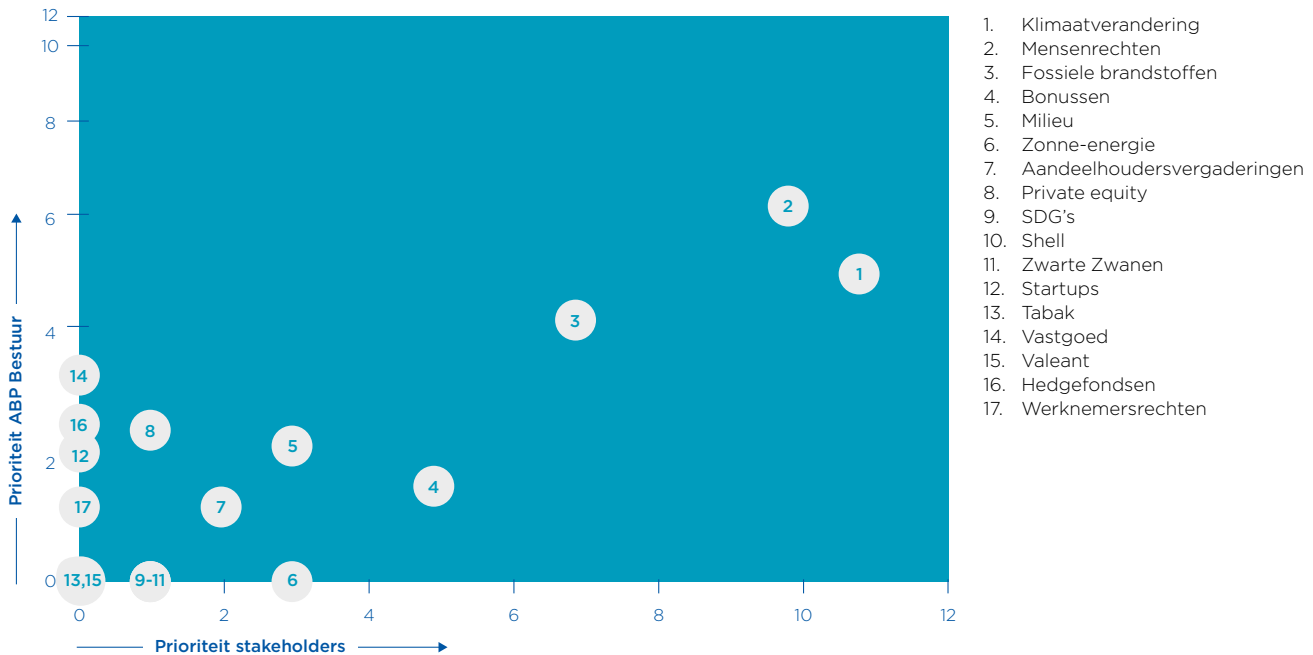
De media-analyse door Lexis Nexis laat zien dat ABP als duurzaam en verantwoord belegger in de eerste elf maanden van 2016 vooral in het nieuws was over Shell. In de Nederlandse dagbladen verschenen 60 artikelen waarin ABP in combinatie met Shell werd genoemd. Andere issues op het terrein van duurzaam en verantwoord beleggen die veel naar voren kwamen in combinatie met ABP waren: milieu, vastgoed, aandeelhoudersvergaderingen.

De figuur hierboven laat zien welke onderwerpen verder hoog scoorden waarbij de grootte van het woord een indruk geeft van het aantal vermeldingen. Ter vergelijking: in dezelfde periode verschenen er 329 artikelen over de dekkingsgraad van ABP. De media-analyse maakt verder duidelijk dat ABP meer geassocieerd wordt met verantwoord dan met duurzaam.

Welke issues vinden stakeholders belangrijk?

De tweede vraag die aan de stakeholders (en de bestuursleden) werd voorgelegd luidde: "In 2016 is ABP als verantwoord belegger met verschillende onderwerpen in de media genoemd. Het ging daarbij vooral over de volgende 15 onderwerpen. Wilt u er maximaal drie aankruisen waarover u graag ziet dat

ABP rapporteert in het Verslag Duurzaam en Verantwoord Beleggen? Mocht u issues missen, dan kunt u die zelf toevoegen." Bij de verwerking van de antwoorden leverde elke vermelding 1 punt op. Op basis van de totaalscore werd de volgende figuur gemaakt.

Waarover willen deelnemers lezen?

Uit het deelnemersonderzoek dat ABP in september voor het tweede achtereenvolgende jaar uitbracht, en waarvoor bijna 1.000 deelnemers werden ondervraagd, blijkt dat deelnemers vooral geïnteresseerd zijn in de rendementen van beleggingen en de bedrijven waarin is belegd, op de voet gevolgd door hoe ABP zorgt voor duurzaam en verantwoord beleggen. Op een lijst met mogelijke thema's werden deze thema's door een derde van de respondenten aangevinkt. Deze thema's scoorden ook het hoogst in het onderzoek uit 2015. Daarnaast waren er nog acht andere thema's die door meer dan een vijfde van de respondenten werden aangevinkt.

Dat er een grote interesse is in de bedrijven waarin wordt belegd, blijkt ook uit een andere vraag in het onderzoek naar de informatiebehoefte van deelnemers. 53% Van de deelnemers onderschrijft de stelling: "Ik zou graag een overzicht willen van de beleggingen van ABP". Dat is 8% meer dan in 2015. Overigens publiceert ABP al halfjaarlijkse overzichten van de 100 grootste beleggingen, alle beursgenoteerde beleggingen en de bedrijfsobligaties. De pagina op abp.nl waar deze documenten te vinden zijn, werd in 2016 2.474 keer bezocht.

4. ASSURANCE-RAPPORT VAN DE ONAFHANKELIJKE ACCOUNTANT

Aan de lezers van het 'Verslag Duurzaam en Verantwoord Beleggen ABP 2016' van Stichting Pensioenfonds ABP

Onze conclusie

Wij hebben het 'Verslag Duurzaam en Verantwoord Beleggen ABP 2016' (hierna: het Verslag) van Stichting Pensioenfonds ABP (hierna 'ABP') te Heerlen beoordeeld. Op grond van onze werkzaamheden is ons niets gebleken op basis waarvan wij zouden moeten concluderen dat het Verslag niet, in alle van materieel belang zijnde aspecten, is opgesteld in overeenstemming met de intern gehanteerde rapportagerichtlijnen zoals toegelicht in het hoofdstuk 'Over dit verslag'.

In het Verslag is toekomstgerichte informatie opgenomen in de vorm van ambities, strategie, plannen, verwachtingen en ramingen. Inherent aan deze informatie is dat de werkelijke uitkomsten in de toekomst kunnen afwijken en daarom onzeker zijn. Wij geven geen zekerheid bij de veronderstellingen en de haalbaarheid van toekomstgerichte informatie in het Verslag.

De basis voor onze conclusie

Wij hebben onze beoordeling met betrekking tot het Verslag verricht in overeenstemming met Nederlands recht, waaronder de Nederlandse Standaard 3000 'Assurance-opdrachten anders dan opdrachten tot controle of beoordeling van historische financiële informatie'.

Deze beoordelingsopdracht is gericht op het verkrijgen van een beperkte mate van zekerheid. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de beoordeling van het Verslag'.

Wij zijn onafhankelijk van Stichting Pensioenfonds ABP zoals vereist in de 'Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten' (ViO) en andere relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Daarnaast hebben wij voldaan aan de 'Verordening gedrags- en beroepsregels accountants' (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen assurance-informatie voldoende en geschikt is als basis voor onze conclusie.

Verantwoordelijkheden van het bestuur van ABP

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van het Verslag in overeenstemming met de intern gehanteerde rapportagerichtlijnen zoals toegelicht in het hoofdstuk 'Over dit verslag', inclusief het identificeren van stakeholders en het bepalen van materiële onderwerpen. De door het bestuur gemaakte keuzes ten aanzien van de reikwijdte van het Verslag en het verslaggevingsbeleid zijn uiteengezet in het hoofdstuk 'Over dit verslag'. Het bestuur is ook verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing als het bestuur noodzakelijk acht om het opstellen van het Verslag mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fraude of fouten.

Onze verantwoordelijkheden voor de beoordeling van het Verslag

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een assurance-opdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte assurance-informatie verkrijgen voor onze conclusie.

Een beoordeling is gericht op het verkrijgen van een beperkte mate van zekerheid. De werkzaamheden die worden verricht bij het verkrijgen van een beperkte mate van zekerheid zijn gericht op het vaststellen van de plausibiliteit van informatie en zijn geringer in diepgang dan die bij een assurance-opdracht gericht op het verkrijgen van een redelijke mate van zekerheid. De mate van zekerheid die wordt verkregen bij beoordelingsopdrachten is daarom ook aanzienlijk lager dan de zekerheid die wordt verkregen bij controleopdrachten.

Wij passen de 'Nadere voorschriften accountantskantoren ter zake van assurance-opdrachten (RA)' toe. Op grond daarvan beschikken wij over een samenhangend stelsel van kwaliteitsbeheersing inclusief vastgelegde richtlijnen en procedures

inzake de naleving van ethische voorschriften, accountantsstandaarden en andere relevante wet- en regelgeving.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de beslissingen die gebruikers op basis van dit Verslag nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze beoordelingswerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op onze conclusie.

Wij hebben deze beoordeling professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse Standaard 3000, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen.

Onze belangrijkste werkzaamheden bestonden uit:

- Het uitvoeren van een omgevingsanalyse, het verkrijgen van inzicht in de relevante onderwerpen en vraagstukken met betrekking tot verantwoord beleggen voor ABP in de rapportageperiode en de kenmerken van de organisatie;

- Het evalueren van de aanvaardbaarheid van de rapportagerichtlijnen, de consistente toepassing hiervan en de redelijkheid van schattingen gemaakt door het management;
- Het evalueren van de opzet en implementatie van de systemen en processen voor informatieverzameling en -verwerking voor de informatie in het Verslag;
- Het afnemen van interviews met relevante medewerkers verantwoordelijk voor het aanleveren van informatie voor het Verslag, het uitvoeren van interne controles op gegevens en de consolidatie van gegevens in het Verslag;
- Het beoordelen van relevante gegevens en van interne en externe documentatie, op basis van beperkte deelwaarnemingen, om de betrouwbaarheid vast te stellen van de informatie in het Verslag.

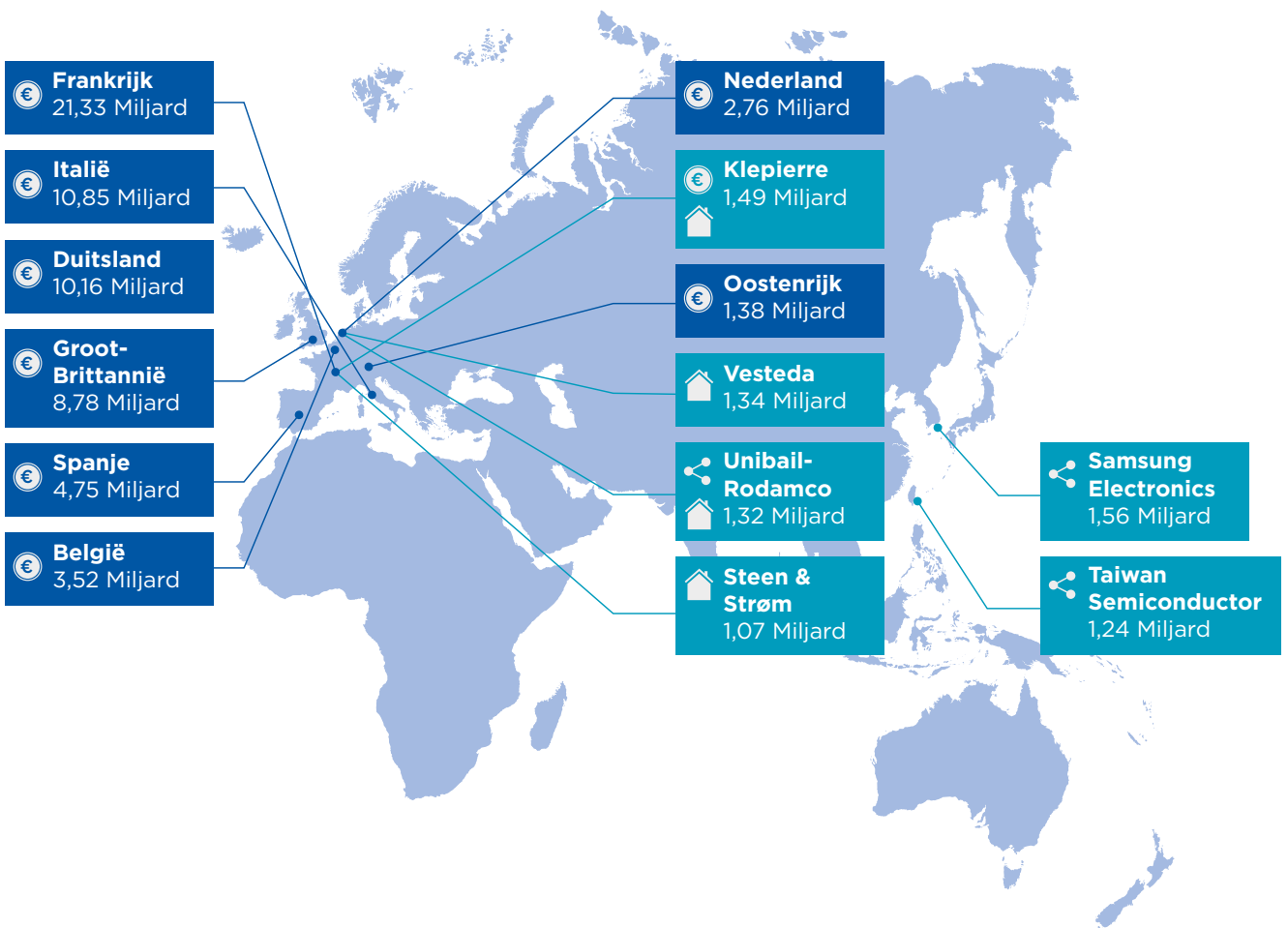
Amsterdam, 26 April 2017

KPMG Sustainability,
Onderdeel van KPMG Advisory N.V.

M.A.S. Boekhold-Miltenburg RA
Director

5. WAARIN IS ONS VERMOGEN BELEGD?

Op deze pagina's staan onze 25 grootste beleggingen (per eind december 2016). Een overzicht van onze grootste 100 beleggingen is te vinden op abp.nl¹. Daar staan ook overzichten van al onze beursgenoteerde beleggingen en onze obligatieportefeuille.

¹ <https://www.abp.nl/over-abp/beleggen/hoe-beleggen-we.aspx>

